

FUNDAMENTELE REZERVEI SUCCESORALE

Diana BERE*

Résumé. *Les fondements de la réserve successorale.* La propriété a eu toujours un rôle extrêmement important pour l'existence humaine. De plus, sa fortune devient plus qu'importante au décès du titulaire du droit. Les réglementations spécifiques aux différents systèmes juridiques se tournent sur deux institutions : la liberté testamentaire absolue et la réglementation légale de la succession. La plus stricte limitation de cette liberté est représentée par la réserve successorale.

La raison principale de cette étude découle d'une part de la ténacité qui caractérise cette institution et qui apparemment reste inerte face au dynamisme du droit, et, d'autre part, du caractère restrictif de la réglementation de la réserve dans notre système.

Afin de qualifier dans une telle manière les règles successorales roumaines, on a considéré nécessaire de jeter un coup d'œil sur l'analyse des fondements de ce mode de réglementation, aussi dans le droit roumain, que dans une perspective historique et comparée.

Ainsi, on a arrivé à observer le parcours suivi par les changements dans le domaine de la transmission successorale, en relevant le fondement religieux, économique ou affectif en fonction du contexte socio-historique. En dépit des influences exercées par les changements du plan social, l'institution de la réserve attire encore bien des souteneurs.

Enfin, le fondement pourrait être en présent intellectuel avec toutes les conséquences dans le plan normatif.

Mots clés: réserve successorale, liberté testamentaire, systèmes de transmission successorale, fondements de la transmission

Cuvinte cheie: rezervă, libertate testamentară, sisteme succesoriale, fundamentele transmisiunii succesoriale.

I. INTRODUCERE. Acumularea de bunuri are ca scop satisfacerea nevoile umane. Primele bunuri au fost apropiate pentru a se asigura hrana și protecția împotriva animalelor sălbatice și a fenomenelor meteorologice. În același ritm cu dezvoltarea societății are loc și diversificarea nevoilor umane. Avere sau proprietatea individului îi determină în prezent modul de viață. Statutul social, speranța de viață și nivelul calitativ al acesteia, accesul la educația dorită, și chiar modul în care își petrece timpul liber sunt direct influențate de conținutul patrimoniului său. La nivel statal are loc același fenomen; forța economică a statului dă naștere unor largi prerogative și posibilități.

În încercarea de a defini și contura proprietatea și semnificația ei în viața umană își găsesc punct comun toate științele umaniste, concentrându-și eforturile în elaborarea unor teorii sau sisteme care să reziste oricăror dezbateri. Fie că este vorba

despre o indisolubilă legătură naturală, fie că reprezintă în realitate o fascinație lipsită de profunzime, raportarea omului la proprietate i-a definit mereu soarta, de la naștere, până la moarte. Nu avem intenția și nici interesul de a dezvolta sau comenta în această lucrare teorii ale dreptului de proprietate și nici de a ne declara atașamentul față de vreuna din ele. Cu toate acestea, nu putem să nu ne manifestăm intrigarea față de relația om-proprietate. Gradul de acumulare al bunurilor întrece de multe ori nevoile proprietarului raportate la contextul social și durata vieții. Dreptul de proprietate reprezintă așadar pentru individ mai mult decât un mijloc prin care își asigură traiul, exprimând o legătură mult mai personală.

În cele ce urmează vom analiza soarta bunurilor agonisite de-a lungul vieții și măsura în care legătura dintre om și bunurile sale se manifestă după momentul morții. În sistemele de drept bazate pe proprietatea privată se consideră că titularul are libertatea de a dispune de bunurile sale atât în timpul vieții cât și pentru cauză de moarte, însă gradul de libertate diferă de la sistem la sistem și de la epocă la epocă. Având în vedere importanța pe care proprietatea o are în viața umană, ne propunem o analiză a rațiunilor care determină modul de reglementare al acestei libertăți după moarte.

Interesul nostru pentru fundamentele rezervei succesorale se datorează în primul rând raportului dintre această instituție și principiul libertății testamentare. Cum se justifică restrângerea libertății testamentare la o cotitate care reprezintă a opta parte din averea unei persoane (care lasă trei copii și un soț supraviețuitor) în condițiile în care drepturile și libertățile fundamentale ale omului – dintre care și dreptul de proprietate – au dobândit o recunoaștere și protecție aproape absolute?

În al doilea rând este de observat longevitatea și stabilitatea acestei instituții în condițiile în care dreptul suferă mereu modificări ca efect al contextului istoric, social, economic, etc. Este rezerva o instituție ferită întru totul de aceste influențe? Sau influența realității sociale s-a făcut simțită numai în ceea ce privește fundamentele rezervei? Pentru o mai bună înțelegere a noțiunii de rezervă succesoră și a fundamentelor reglementării sale în dreptul nostru, apreciem că este necesară așezarea ei într-un cadru extins, atât prin raportarea la alte noțiuni juridice, cât și într-o largă perspectivă istorică și comparată pentru a putea urmări dezvoltarea instituției și justificarea ei în prezent.

II. DREPTUL DE PROPRIETATE. Comuna primitivă, ca primă formă de asociere umană, se naște pentru facilitarea supraviețuirii. Împreună oamenii au reușit să-și procure mai ușor mijloacele de trai și o mai mare siguranță în raport cu forțele naturii și animalele de pradă. Mijloacele rudimentare de care dispuneau au putut fi contrabalansate numai de efortul comun. În cadrul acestui tip de societate, proprietatea privată nu exista. Toate bunurile aparțineau ginții organizată inițial în jurul antecesorului comun în linie feminină, iar ulterior, datorită progresului înregistrat în producție, în linie masculină.

În urma domesticirii și creșterii animalelor, a apariției uneltelor și armelor de fier, prizonierii căzuți în luptă deveneau sclavi folosiți la producție. Menținerea nivelului de trai nu mai necesita efortul comun al ginții, acesta fiind asigurat în mod satisfăcător și de un grup familial, organizat în familia patriarhală. Mijloacele de producție, casa, gospodăria, trec în proprietatea privată a familiei patriarhale. Pământul rămâne însă, pentru multă vreme, proprietatea comună a obștii, colectivitate din care se desprind familiile. Din acest moment, proprietatea comună a coexistat cu cea privată, chiar dacă în diferite forme.¹

Familia patriarhală se prezintă diferit față de cea organizată în jurul mamei. Puterea economică a bărbaților ajunge să crească peste limitele nevoilor elementare. Această putere crește în grad diferit de la o persoană la alta, în funcție de seriozitatea și perseverența individului raportat la munca depusă. Depășind planul în care supraviețuirea în sine prezenta serioase provocări, proprietatea comună a ginții asupra bunurilor obținute prin efortul diferit depus de membrii acesteia, nu se mai justifică. S-a argumentat² că familia monogamă a luat naștere din intenția bărbatului de a lăsa bunurile unor urmași ai săi cerți. Singurul mod de a obține această certitudine era impunerea regulii potrivit căreia o femeie era a unui singur bărbat, cu obligația de a-i fi credincioasă. Astfel, familia în forma pe care o cunoaștem s-ar fi născut și din nevoi legate de transmisiunea succesorală. În susținerea acestei teze, se citează concepția indiană, exprimată în Codul lui Manu potrivit căreia „printr-un fiu, omul obține stăpânirea lumii; prin fiul fiului dobândește nemurirea; prin fiul nepotului se înalță până la împărăția soarelui”. Textul din Codul lui Manu reprezintă un model de raportare a omului la mortalitate. Observăm cum, prin descendenți, omul parcurge anumite etape înspre un țel suprem. Cu cât linia descendenților se întinde pe mai multe generații, cu atât omul se apropie de zeu. Astfel, bunurile agonisite în timpul vieții, erau transmise descendenților asigurând astfel supraviețuirea stirpei, realizând în același timp și funcția religioasă. Aceasta devine primul fundament – cel religios – al transmiterii proprietății la momentul decesului titularului, deosebit de important pentru omul primitiv.

Vom putea observa în secțiunile următoare cum pe măsură ce societatea se dezvoltă, la fel fac și instituția familiei și dreptul de proprietate. În perioada în care are loc industrializarea și odată cu ea migrația populației la oraș, apare noțiunea de familie nucleară – soții și copii. Femeia, care de multă vreme se ocupa de gospodărie și de creșterea copiilor, își câștigă o tot mai largă independență, contribuind în egală măsură cu bărbatul la patrimoniul familiei. Dezvoltarea științifică determină o mai mare speranță de viață, părinții putând să asigure sprijinul copiilor mult timp după ce aceștia devin adulți. Pe de altă parte, dreptul de proprietate dobândește un tot mai înalt grad de individualizare. De la gintă, proprietatea trece la familie și apoi la individ, cel care prin meritele proprii a dobândit averea. Rezerva succesorală nu a fost ferită de toate modificările sociale.

CARACTERUL ABSOLUT ȘI CARACTERUL PERPETUU AL DREPTULUI DE PROPRIETATE PRIVATĂ. Din punct de vedere juridic, orice persoană are un patrimoniu³. În dreptul nostru, conținutul acestei noțiuni poate fi dedus din prevederile art. 1718 C. civ, conform căruia ”oricine este obligat personal este ținut de a îndeplini îndatoririle sale cu toate bunurile sale, mobile și imobile, prezente și viitoare”. Din același articol reiese și legătura sau dependența elementelor patrimoniului, care constituie astfel o universalitate juridică.

Patrimoniul, atribut al personalității, durează numai atât timp cât persoana fizică este în viață. Conținutul său pe de altă parte, va supraviețui titularului. Cele mai multe drepturi dobândite sau obligații asumate de către o persoană nu își găsesc încetarea efectelor la moartea acesteia. În aceste condiții, se pune problema de a ști ce se întâmplă cu patrimoniul în caz de deces. Acesta nu poate exista fără titular⁴.

Soluția oferită de legiuitor se regăsește în modul de reglementare al transmiterii proprietății. Art. 644 C. civ. prevede că „proprietatea bunurilor se dobândește și se transmite prin succesiune, prin legată, prin convenție și prin tradițiune”. Așadar, la decesul unei persoane, patrimoniul său „se deferă sau prin lege sau după voința omului, prin testament” (art. 650 C. civ.). Există așadar două tipuri de transmitere *mortis causa*. „Prin succesiune sau moștenire se înțelege transmiterea patrimoniului unei persoane decedate la una sau mai multe persoane în viață.(...) Succesiunea poate fi testamentară, când defunctul, printr-un act de ultimă voință, arată cum să se împartă averea pe care o posedă, sau legală, numită și *ab intestato*, când patrimoniul acestuia, în lipsa unui astfel de act de ultimă voință se va împărți în conformitate cu legea.”⁵

Dreptul unei persoane de a testa decurge din caracterele dreptului de proprietate privată. „Proprietatea este dreptul ce are cineva de a se bucura și dispune de un lucru în mod exclusiv și absolut, însă în limitele determinate de lege” (art. 480 C. civ). Dreptul de proprietate privată este în prezent garantat de Constituție și este considerat un drept fundamental al omului, apărut prin tratate internaționale ratificate și de România, dintre care locul cel mai important este ocupat de Convenția europeană a drepturilor omului și art. 1 din primul Protocol adițional.

Dreptul de proprietate este un drept absolut, în virtutea căruia, titularul are libertatea oricărei acțiuni sau inacțiuni în legătură cu dreptul său. Pe de altă parte dreptul de proprietate privată are un caracter perpetuu. El nu se stinge cât timp bunul care face obiectul său există. Unul din cele trei atribute ale dreptului de proprietate este dispoziția. Din punct de vedere juridic, dispoziția asupra unui bun proprietate privată poate lua forma unui act între vii sau pentru cauză de moarte. Așadar, odată intrat în patrimoniul unei persoane, dreptul se supune dispozițiilor titularului atât pentru perioada în care acesta se află în viață, cât și după moarte.

Caracterul perpetuu al dreptului de proprietate se conturează în perioada sclavagistă a dreptului roman, din rațiuni economice. „Pe de o parte, stimularea producției cerea ca acumularea de bunuri (...) să fie întărită prin încredințarea acestuia (proprietarului – n.a.) că la moartea sa, bunurile ce-i aparțin vor trece asupra urmașilor;

pe de altă parte, siguranța creditului necesar producției cerea ca dreptul de proprietate să nu dispară la moartea titularului, (...) rămânând astfel în gajul comun al creditorilor și după această dată.”⁶

Caracterul absolut al dreptului de proprietate nu presupune implicit și libertatea absolută în exercitarea acestui drept, care trebuie să se înscrie, așa cum prevede și art. 480 C. civ. în limitele determinate de lege. „În spațiul libertății acționează principiul conform căruia este permis tot ce nu este interzis de lege”⁷. Această normă restrictivă este justificată firesc de teoria contractualistă. Pentru a fi posibilă coexistența socială, apărarea libertății fiecărei persoane este posibilă numai dacă se face o dublă cedare de libertate. Libertatea unui individ se termină acolo unde începe libertatea altui membru al societății.

Din **perspectiva filozofică** între idea de libertate și idea de contract social se identifică două laturi ale ființei umane, respectiv latura individuală și latura socială. Într-un spațiu al libertății, latura individuală va prevala asupra laturii sociale, care implică renunțarea la libertate. Din perspectivă juridică, s-a arătat că „proprietatea privată îndeplinește, în primul rând, o funcție individuală, cu o dimensiune economică și una de garantare a libertății persoanei... Totodată, în mod indirect, proprietatea privată are și o funcție socială, ceea ce permite și explică restrângerea exercitării sale fie pentru a asigura echilibrul între diferite drepturi de proprietate aparținând unor proprietari diferiți, fie pentru a satisface anumite interese comunitare.”⁸

DIFICULTATEA REGLEMENTĂRII. Întrucât proprietatea are caracter perpetuu iar omul este dator cu o moarte se impune necesitatea reglementării unui regim al proprietății după moartea titularului. Fiecare societate care recunoaște dreptul de proprietate privată se confruntă cu problema realocării averii acumulate, la momentul morții proprietarului. Cui i se cuvine această avere?⁹ „Atunci când defunctul nu lasă vreo dispoziție prin care să orânduiască modul după cum urmează să fie transmisă și împărțită averea sa, legea cheamă la moștenire pe rudele de sânge și aceasta pentru un îndoit motiv: afecțiunea presupusă a defunctului și consolidarea familiei prin conservarea bunurilor moștenite.”¹⁰ Atât criteriul după care sunt chemate rudele cât și motivul pentru care sunt alese au suferit de-a lungul timpului diferite modificări. Întotdeauna însă legiuitorul a prevăzut un regim al moștenirii care să nu permită abandonul ei, prin dispozițiile care guvernează moștenirea legală.

Dreptul de proprietate privată nu este un simplu drept subiectiv civil, ci și un drept fundamental, consacrat atât în Constituția României cât și în tratatele internaționale care reglementează drepturile omului. Este definit așadar un cadru normativ caracterizat prin libertate, în care restricțiile trebuie să fie justificate fie prin necesitatea respectării drepturilor altor persoane, fie pentru a satisface interese de ordine publică.

Libertatea testamentară, prelungire a dreptului de proprietate prin caracterele acestuia, este de asemenea supusă restricțiilor legale. În sistemul nostru de drept, „succesiunea testamentară, adică cea care este reglementată de însuși *de cujus*, este

îngrădită de lege printr-o serie de restricții, dintre care cea mai importantă este instituția rezervei”¹¹. În alte sisteme de drept, în care libertățile cetățenești sunt de asemenea consacrate, libertatea testamentară este limitată în diferite grade. Nu putem să nu reflectăm asupra echilibrului, sau proporționalității extrem de dificil de găsit dintre concesiile făcute în ceea ce privește funcția individuală a proprietății și interesele particulare sau sociale apărute.

Reglementarea dreptului de a dispune asupra bunurilor aflate în proprietate privată se înscrie pe o paletă largă, înregistrând pendulări între libertatea testamentară absolută și instituția rezervei succesoriale, într-o formă sau alta a sa. Întrucât reglementarea libertății testamentare, respectiv a rezervei, nu se poate întemeia decât la nivel de principiu pe teoria contractului social, trebuie să apreciem proporționalitatea restricțiilor libertății testamentare în funcție de contextul fiecărui sistem de drept.

În secțiunile următoare ne propunem o analiză istorică și comparată a fundamentelor rezervei succesoriale în încercarea de a trage niște concluzii asupra reglementărilor actuale și diferențele care le așează uneori la extreme diferite. Deoarece temeiurile limitării dreptului de a testa au evoluat împreună, cu, sau derivat din fundamentele dreptului de moștenire, am ales să le tratăm laolaltă.

III. DREPTUL ROMAN. Dreptul roman constituie originea reglementării succesoriale atât în sistemele de drept europene, cât și în cele care se inspiră sau derivă din acestea. Deși pe parcursul evoluției sale a suferit numeroase și profunde modificări pentru a ajunge la formele existente astăzi, o analiză istorică inclusiv a acestor alterări ne conduce inevitabil înapoi în dreptul roman.

Moștenirea legală, sau moștenirea *ab intestato* își găsește originea în obiceiurile gentile care atribuiau bunurile cogentililor după principiile rudeniei materne în primă fază urmând a fi consacrată ulterior rudenia paternă în acest scop.

A. FUNDAMENTUL RELIGIOS AL SUCCESIUNII. În perioada de dezvoltare a societății romane, familia era constituită din persoanele care se aflau sub stăpânirea șefului de familie, lucrând și trăind împreună. La moartea lui *pater familias* locul său era luat de către unul din moștenitorii săi de sex masculin. Deși părintele de familie avea dreptul de a decide în ceea ce privește proprietatea, aceasta aparținea întregii familii, despre care se credea că nu moare niciodată. Din proprietatea familială făcea parte și locul unde se desfășura cultul strămoșilor. În consecință, inițial din considerente religioase, proprietatea trebuia păstrată în familie.

Pentru a împiedica întoarcerea bunurilor casei sau *domus*-ului sub controlul ginții, părintele de familie fără succesori apelează inițial la adopție, pentru că puteau moșteni doar cei aflați sub puterea lui *pater familias*.¹² „Religia prescrie ca bunurile și cultul fiecărei familii să nu poată fi despărțite și ca grija sacrificiilor să fie întotdeauna în sarcina celui care culege moștenirea.” Raportat la contextul prezentat de Cicero prin afirmația de mai sus, s-a observat legătura firească dintre grija arătată față de cultul familiei și moștenire.¹³ Nu se pot găsi candidați mai potriviți pentru exercitarea

sacrei îndatoriri de familie decât cei care dețin o legătură de rudenie cu predecesorii onorați prin întreținerea cultului.

Conceptul de rudenie era diferit la acea vreme față de cel cunoscut astăzi. Elementul determinant de legătură era puterea. Rudenia se caracteriza prin controlul deținut de același șef de familie și era cunoscută în dreptul roman ca „rudenie agnatică”, cuprinzând pe cei care au fost sub puterea aceluiași părinte până la moartea lui, dar și pe cei care ar fi fost sub aceeași putere, dacă *pater familias* ar fi trăit la infinit. Legea celor XII table, în reglementarea succesiunii legale, atestă importanța rudeniei agnatice în transmisiunea patrimonială a bunurilor familiale, instituind ca primă clasă de moștenitori pe cei care erau *heredes sui* sau agnații privilegiați. Aceștia culegeau moștenirea, înlăturând alte persoane de la succesiune. Denumirea de *heredes sui* (proprii lor erezi) se datorează faptului că succesiunea părintelui de familie cuprindea în realitate patrimoniul întregii familii agnatice, astfel încât membrii acesteia „dobândeau” prin moștenire propriul patrimoniu. În consecință, devoluțiunea avea inițial ca temei puterea, și nu legătura de sânge, care va fi introdusă pe cale pretoriană ulterior. În baza rudeniei agnatice, vor fi excluși de la moștenire copii emancipați și alte rude de sânge (cognații) pe de o parte, însă va moșteni soțul supraviețuitor.

B. FUNDAMENTUL ECONOMIC. Legea celor XII table instituie regula *uti legassit, ita ius esto* (ce s-a dispus prin testament să fie considerat lege). Pater familias, singurul care are dreptul de a dispune asupra bunurilor familiale, deține, până în primele timpuri ale republicii, libertate testamentară absolută. Șeful de familie, împreună cu toți cei care trăiau sub autoritatea sa (copiii, soția, sclavii în orânduirea sclavagistă) constituiau în fapt o comunitate de muncă în scopul asigurării traiului membrilor ei. Libertatea testamentară deplină oferă șefului de familie un mijloc de a menține unitatea și disciplina grupului familial, având puterea de a pedepsi prin exheredare sau a recompensa prin instituire de erede pe cei care urmau să-i culeagă moștenirea. În această formă a sa, dreptul succesoral își fundamentează normele pe rațiuni de natură economică, constituind un sprijin pentru supraviețuirea familiei.

C. LEGĂTURA DE SÂNGE. Dreptul pretorian consideră necorespunzătoare reglementarea civilă care nu ține seama de rudenie de sânge și modifică ordinea în care moștenitorii vor fi chemați la succesiune. În prima clasă de moștenitori, stabilită pe cale pretoriană, se regăsesc descendenții (*liberi*), adică atât cei care se află în puterea defunctului, cât și cei emancipați sau dați în adopție dacă nu se mai găsesc în familia adoptivă. A doua clasă de moștenitori se compune din agnați sau *legitimi*, care moștenesc în lipsă de descendenți. Dacă lipsesc și aceștia, în clasa a treia, pretorul instituie rudele de sânge, sau *cognati*. În cele din urmă, dacă nu se găsesc moștenitori din primele trei clase, pretorul va chema la moștenire pe soțul supraviețuitor.¹⁴

Încă din ultima perioadă a republicii, urmare a cuceririlor romane și a bogățiilor nou dobândite, coeziunea familiei nu mai condiționează supraviețuirea membrilor săi, nemaifiind celula de bază a producției de bunuri materiale. Ca o

consecință a acestui fapt, puterea șefului de familie scade iar familia începe să se destrame.¹⁵ În dreptul imperial legătura de sânge începe să fie recunoscută ca fundament al dreptului succesoral prin senatus-consultele Terullian și Orfitian care cheamă mama la succesiunea copiilor și copiii la succesiunea mamei. Prin novelele 118 și 127, împăratul Iustinian pune bazele unui drept succesoral bazat exclusiv pe principiul cogațiunii, chemând succesorii la moștenire în următoarea ordine: descendenții, ascendenții, frații și surorile bune și copiii lor, frații și surorile cosangvini sau couterini și copiii lor, și în cele din urmă, colateralii.

ÎNDATORIREA MORALĂ FAȚĂ DE MEMBRII FAMILIEI. Un vechi obicei roman îndatorează pe testator să lase rudelor apropiate cel puțin o parte din bunurile moștenirii, în considerarea faptului că patrimoniul familial reprezintă rezultatul muncii tuturor membrilor familiei. Această obligație, fiind de natură morală își pierde din eficiență în noile condiții sociale. Precaritatea legăturilor de familie în ultima perioadă a republicii și în vremea imperiului se reflectă în dezmoșteniri scandaloase și instituire de moștenitori determinate de adulări și corupție.¹⁶

În timp, pentru ca averea familială să rămână în marile familii, în statul roman, practica judiciară cataloghează testamentul prin care defunctul nu lăsa nimic rudelor apropiate ca fiind incompatibil cu cele mai elementare îndatoriri morale – *officium pietatis* - și declară că un astfel de testament nu poate fi decât opera unui nebun. Încă din acea perioadă nebunii erau lipsiți de capacitate testamentară activă, iar testamentele acestora erau considerate nule, devoluțiunea urmând cursul stabilit de lege.¹⁷

Mijlocul procedural prin care se înfăptuia acest lucru era acțiunea rudelor lezate, numită *querela inofficiosi testamenti*. Această acțiune putea fi intentată de ascendenți, de descendenți și de frați și surori, dacă ultimii au fost dezmoșteniți în favoarea unor persoane socotite nevrednice (cum erau considerați gladiatorii, infamii, etc). Având în vedere persoanele care puteau acționa împotriva testamentului prin *querella* nu putem să nu observăm adaptarea vechiului obicei roman la noile fundamente succesoriale. Datorită numărului nefiresc de mare al testamentelor anulate, s-au impus în timp și alte condiții. Astfel apare noțiunea de *quarta legitima* care este o primă formă a rezervei din dreptul nostru. Asemenea rezervei, *legitima* asigură un minim de protecție a moștenitorilor legali, îndrituindu-i la dobândirea a cel puțin un sfert din moștenirea legală ce li se cuvenea. Sancțiunea încălcării acestui drept de moștenire era însă nulitatea testamentului.

În acest fel, testatorul considerat conform criteriilor legii romane perfect capabil de a-și exprima ultima voință era declarat nebun exclusiv datorită conținutului testamentului său, iar actul devenea în consecință nul.

Practica din epoca Dominatului, prin mai multe reforme aduse *querellei*, și, ulterior, reglementările împăratului Iustinian, aduc instituția legitimei aproape de forma actuală a rezervei succesoriale din dreptul românesc, stabilind minuțios clauzele de valabile de dezmoștenire și cuantumul acesteia raportat la numărul copiilor. Iustinian

instituie o nouă sancțiune pentru încălcarea rezervei sub forma unei acțiuni personale în completarea acesteia, pentru moștenitorul care, prin testament a primit o parte, indiferent de dimensiunile acesteia, din succesiune. Corelativ completării acestei cote are loc reducățiunea liberalității. Acest mijloc de completare reprezintă un prim pas înspre reglementarea reducățiunii în forma în care se găsește noțiunea în dreptul nostru.

O primă diferență dintre instituția rezervei și legitima romană se manifestă în situația rezervatarului, care, fiind exheredat, trebuie să apeleze tot la *querella inofficiosi testamenti* pentru a fi instituit erede. Se poate deduce din această reglementare că invocând legitima nu se invoca un drept ce decurgea din calitatea de moștenitor ci unul derivat din rudenie. Pentru a se sublinia distincția, în doctrină, dreptul beneficiarului legitimei nu este considerat un drept succesoral propriu-zis – *pars hereditatis* – ci un drept de creanță contra succesiunii – *pars bonorum*.

În dreptul novelor, deși mijlocul la care era îndreptățit succesibilul dezmoștenit este *querella*, efectele acestei acțiuni sunt similare cu cele ale reducățiunii, eredeii fiind obligat să respecte toate dispozițiile testamentare (care nu mai sunt sancționate prin nulitate) în limitele cotității disponibile, cu mențiunea că reducățiunea în această formă a sa se realiza prin echivalent. O a doua diferență a fost eliminată în constituțiile imperiale prin extinderea efectelor *querellei* asupra liberalităților *mortis causa* și la donațiile între vii (*querella inofficiosae donationis, dotis, etc.*)¹⁸ în scopul protejării *legitimei*. Deși îndatorirea testatorului (care constituie rațiunea limitării ultimei sale voințe) se baza pe eforturile comune depuse de moștenitorii legali în realizarea patrimoniului, la drepturile obținute prin *querella inofficiosi testamenti* au acces rudele de sânge ale defunctului, care nu au neapărat vreo contribuție la averea familiei. În acest fel se evidențiază încă o dată transferul înregistrat în fundamentarea transmisiunii succesoriale de la considerentele întemeiate pe rudenia agnatică înspre rudenia cognatică, sau de sânge.

Dobândind un simplu drept de creanță, rezervatarul nu mai este considerat continuatorul persoanei defunctului astfel încât obligația sa de a plăti datoriile succesiunii este restrânsă la cuantumul rezervei sale. Dreptul la rezervă fiind considerat un drept personal și nu unul succesoral era plătit prin echivalent și nu în natură. Dreptul succesoral modern își regăsește într-un fel sau altul originea în normele dreptului roman în ciuda evoluției sociale din cursul ultimelor două milenii.

IV. SISTEMELE DE DREPT CIVIL. DREPTUL FRANCEZ. Rezerva legitimă reglementată de Iustinian este adoptată aproape fără modificări în sudul Franței unde se aplică dreptul scris. În celelalte regiuni franceze, de drept cutumiar, instituția rezervei suferă profunde modificări influențate de vechile tradiții germane. Dreptul de dispoziție al testatorului se reduce la a cincea parte din bunurile pe care el însuși le-a dobândit prin moștenire de la antecesorii săi. Rezerva profită doar descendenților iar masa succesorală nu cuprinde și liberalitățile făcute în timpul vieții de către defunct.

În doctrina franceză¹⁹ au fost subliniate extrem de elocvent mecanismele celor două sisteme raportat la reglementarea rezervei. Pe de o parte, dacă, transmisiunea succesorală se fundamentează pe considerații de ordin economic sau psihologic, ne aflăm în prezența **modelului succesiunii testamentare**. În consecință, dreptul de a stabili succesorii trebuie atribuit lui *de cuius*. Rezerva limitează o voință care la început constituia o regulă suverană, dar care ulterior este limitată prin *legitima* pentru a nu prejudicia rudele apropiate. Aceasta constituie o excepție de la principiul liberății testamentare, principiu a cărui expresie se restrânge la cotitatea disponibilă. Se subliniază diferențe între calitatea de rezervatar, care derivă din rudenie, și calitatea de succesor, care derivă din voința defunctului. Rezerva prezintă astfel o anumită asemănare cu obligația alimentară, care este cea mai tangibilă expresie a îndatoririlor de familie. Reglementată astfel, instituția a fost preluată în sistemele de drept scris în care dreptul roman prelua. În calitate de creditor al unei obligații de asistență, beneficiarul legitimei era îndreptățit la parte din activul net succesoral, însă într-un fel separat de succesiune: dreptul său are o natură mai degrabă alimentară decât succesorală. Legitima se acorda numai rudelor apropiate (descendenți, ascendenți, și în anumite condiții colateralilor), și care nu o culegeau în calitate de erezi deoarece această calitate aparținea doar celor instituți de către defunct. Ea poartă asupra unei fracțiuni din bunurile dispunătorului, fără a se distinge între bunurile moștenite de acesta de la membrii familiei sale și bunurile achizite – această fracțiune a variat ca întindere, fără însă a depăși jumătate. Legitima purta atât împotriva legatelor cât și împotriva donațiilor.

Pe de altă parte, dacă moștenirea dobândește o justificare familială, fiind considerată un instrument de coeziune familială, rezultă nu doar faptul că **succesiunea legală** va constitui principiul, dar și existența rezervei devine cât se poate de firească. Pentru că moștenirea, ajunsă în mainile unui străin de familie, nu își îndeplinește funcția, legea este cea care trebuie să desemneze succesorii, și asta în mod imperativ. Astfel, în cadrul acestui sistem, departe de a zădărnici principiul transmisiunii patrimoniale, acesta este revigorat: conservarea bunurilor în cercul familial garantează funcția moștenirii, care este aceea de a uni persoanele legate în vreun fel de bunuri. Rezerva devine astfel principiul în vreme ce cotitatea disponibilă reprezintă excepția. Decurge de aici în mod firesc legătura indisociabilă dintre calitatea de rezervatar și cea de moștenitor: rudenția justifică întotdeauna vocația succesorală și caracterul de ordine publică al rezervei. În vechiul drept, în statele de drept cutumiar, rezerva constituia o parte din succesiune – fiind astfel *pars hereditatis* și nu *pars bonorum*. Drept urmare, trăsăturile rezervei cutumiare au fost opuse față de ale *legitimei*. Ea se acorda tuturor moștenitorilor, însă nu se putea pretinde de către renunțători. Purta doar asupra bunurilor de origine familială, excluzând bunurile achizite, însă cuprinde din acestea patru cincimi. Rezerva protejea moștenitorii numai împotriva legatelor, nu și împotriva donațiilor, însă aceștia dobândesc întotdeauna bunurile în natură.

Modificările dreptului succesoral efectuate după revoluția franceză reprezintă o reacție plină de subiectivism față de vechiul regim al privilegiilor nobiliare.

Codul civil francez de la 1805, elaborat după liniștirea apelor, se inspiră atât din dreptul roman cât și din dreptul cutumiar aplicat în anumite regiuni ale țării utilizând totodată și o anumită doză de empirism în utilizarea mecanismelor provenite din cele două sisteme. S-a subliniat²⁰ că în această reglementare se înscrie între cele trei fundamente principale ale sistemelor precedente, incluzând reglementarea survenită ulterior revoluției: îndatorirea față de familie din dreptul scris, conservarea bunurilor în cadrul aceleiași familii din dreptul cutumiar și o minimă egalitate în ceea ce privește descendenții, câștigată în contextul revoluționar.

Rezerva reglementată în Cod profită descendenților și părinților, protejându-i atât împotriva liberalităților testamentare, cât și celor făcute în timpul vieții de către defunct. Cotitatea disponibilă putea fi lăsată unuia dintre moștenitori. Un aspect interesant îl constituie faptul că în noua reglementare, rezerva succesorală devine parte din moștenire. Rezervatarul poate invoca acest drept numai în calitate de moștenitor, iar dacă renunță la succesiune, fiind considerat un terț străin de moștenire, va pierde dreptul de rezervă. Modificarea caracterului rezervei indică și o schimbare a fundamentului transmisiunii succesoriale. Familia nu mai este organizată sub stăpânirea șefului de familie, iar moștenirea lăsată de acesta nu mai reprezintă conținutul patrimoniului familial la care au contribuit rezervarii. Caracterul de *pars hereditatis* al rezervei reprezintă amprenta dreptului cutumiar asupra Codului civil francez și își are originea în dreptul german care consacră coeziunea familiei. Făcând parte din moștenirea succesorală, rezerva nu mai este un drept de creanță al moștenitorului îndreptățit să o invoce, ci se transformă într-o limitare de ordine publică a libertății testamentare a defunctului.

Situația soțului supraviețuitor prezintă deosebită relevanță în ceea ce privește studiul fundamentelor reglementării succesoriale. Acesta a avut, pentru o lungă perioadă de timp, o soartă vitregă din punct de vedere al moștenirii. Legăturile de sânge, au surclasat legăturile instituite prin căsătorie până la 3 decembrie 2001. De-abia prin reforma succesorală care intră în vigoare la 1 iulie 2002, soțul supraviețuitor dobândește noi drepturi asupra succesiunii. În concurs cu descendenții proveniți din căsătoria sa cu defunctul, soțul poate opta între a culege proprietatea unei părți din averea lăsată și uzufructul întregii moșteniri. În situația în care averea defunctului este de dimensiuni reduse, iar o parte este insuficientă pentru ca soțul supraviețuitor să-și păstreze modul de viață, el poate alege uzufructul moștenirii. Acesta se poate transforma, în orice moment, într-o rentă viageră sau într-o sumă de bani, la propunerea soțului supraviețuitor sau a altui moștenitor, printr-o convenție între aceștia. Transformarea nu va împiedica exercitarea dreptului de abitație asupra casei de locuit. Se asigură astfel o mai mare adaptabilitate la contextul existent în fiecare cauză, în beneficiul direct al soțului supraviețuitor.

Se poate observa de asemenea prioritatea acordată soțului supraviețuitor în raport cu alte rude decât descendenții și părinți. În situația în care defunctul nu lasă nici descendenți nici părinți, soțul supraviețuitor, înlăturând în totalitate colaterali

privilegiați și celelalte clase de moștenitori, este îndreptățit să dobândească întreaga succesiune. Moștenitorii înlăturați nu sunt lipsiți total de drepturi asupra moștenirii defunctului. În cazul în care moștenește singur, soțul supraviețuitor trebuie să returneze fraților și surorilor defunctului jumătate din bunurile moștenite sau dobândite prin donație de acesta de la părinții lor comuni, cu condiția ca aceste bunuri să se regăsească în natură la masa succesorală. De asemenea, este prevăzută situația în care defunctul lasă un singur părinte și alți ascendenți aflați în nevoie. În acest caz, ascendenții ordinari vor avea un drept de întreținere împotriva succesiunii, dacă *de cujus* nu prevede altfel.

La decesul unuia dintre soți, celălalt soț are dreptul să rămână în locuința pe care o ocupa cu titlu de locuință principală la momentul deschiderii succesiunii și să se folosească de mobilierul casnic indiferent dacă respectiva locuință aparținea ambilor soți sau doar celui predecedat. Mai mult, dacă soțul supraviețuitor locuia la momentul decesului în chirie, plata acesteia cade în sarcina moștenirii. Aceste drepturi sunt sustrate în mod expres²¹ aplicării normelor de drept succesoral, fiind considerate efectul direct al căsătoriei. Având izvoare diferite, dreptul temporar de abitație și folosință a mobilei și partea cuvenită cu titlu de moștenire se vor cumula în patrimoniul soțului supraviețuitor. Un nou izvor de drepturi asupra patrimoniului unei persoane la decesul acesteia, relevă un nou fundament al transmisiunii, care a fost denumit în doctrină „afecțiune prezumată”.

Dreptul permanent de abitație prevăzut de Codul francez se poate naște doar dacă defunctul nu a dispus altfel. Pe perioada unui an de la momentul decesului și în aceleași condiții, soțul supraviețuitor își poate exprima opțiunea de a păstra dreptul de abitație, respectiv de folosință a mobilei din locuință pentru întreg restul vieții sale. Acest drept permanent deși izvorăște din succesiune nu-i respectă întocmai regimul general, operând derogări în beneficiul soțului supraviețuitor. Astfel, art. 765, alin. 1, C. civ. Fr. arată că valoarea dreptului de abitație se va deduce din valoarea părții de moștenire cuvenită soțului supraviețuitor. Dacă valoarea părții de moștenire cuvenită soțului depășește valoarea drepturilor de abitație și folosință, moștenirea soțului va fi completată. Dacă însă raportul dintre cele două este invers, soțul supraviețuitor nu va fi ținut la completarea masei succesoriale cu diferența de valoare. Prin convenție cu ceilalți moștenitori, soțul supraviețuitor poate converti dreptul de abitație și dreptul de folosință într-o rentă viageră sau într-o anumită sumă de bani. În dreptul francez, în sarcina succesiunii cade în plus și plata întreținerii soțului supraviețuitor care se află în nevoie. Aceasta este datorată de toți moștenitorii defunctului, și inclusiv de legatarii cu titlu particular, în cazul în care restul moștenirii nu este suficient.

Se poate constata că în general legea franceză prevede posibilități mai largi și soluții diverse pentru soțul supraviețuitor. Dacă însă defunctul apreciază altfel afecțiunea pe care o poartă moștenitorului său, el își poate lipsi soțul de moștenire, acesta beneficiind de o rezervă succesorală de o pătrime numai atunci când la moștenire nu se găsesc ascendenții sau descendenții defunctului.

Modificările aduse exprimă pe de o parte recunoașterea legăturii dobândite prin căsătorie iar pe de altă parte o recunoaștere a aportului comun al soților în acumularea averii familiale, astfel încât prevederile legale crează cadrul juridic în măsură să asigure pe cât posibil soțului supraviețuitor continuitate în ceea ce privește modul de viață. Pe de altă parte, prin consacrarea dreptului de rezervă al soțului supraviețuitor numai în lipsa descendenților sau părinților defunctului, se păstrează prevalența legăturii de sânge față de orice alt tip de legături. Progresul înregistrat însă în ceea ce privește soțul existentă, fără îndoială, și se fundamentează pe afecțiunea prezumată a defunctului.

În ceea ce privește rudele de sânge îndepărtate de soț de la moștenire, prin regimul instituit se evidențiază slăbirea importanței legăturii de sânge, în raport de alte fundamente regăsite în realitatea socială (afecțiunea prezumată, contribuția comună).

Totuși, moștenirea va asigura întreținerea rudei de sânge aflată în nevoie. Pe de altă parte, soțul supraviețuitor chemat singur la moștenire va preda jumătate din bunurile moștenite de defunct de la succesiunea părinților, rămase în natură, fraților și surorilor soțului predecedat. Se menține astfel, deși rezidual, ideea păstrării bunurilor în cadrul familiei cognatice.

DREPTUL ROMÂN. Transmisiunea moștenirii, instituție străveche în dreptul român, apare odată cu „privatizarea” proprietății. Această privatizare se făcea, în faza feudalismului timpuriu, în cadrul obștei, pe cete și mai apoi pe familii, pentru ca doar mai târziu să ajungă să se facă și pe persoane, dobândind un caracter individualist. În orânduirea feudală, transmisiunea proprietății este guvernată de *obiceiul pământului*. Proprietatea trece urmașilor defunctului ca un ecou al solidarității morale a familiei. În vreme ce sistemele feudale occidentale transmiteau proprietatea terenurilor, conform regulii primogeniturii, primului fiu născut, dreptul consuetudinar românesc atribuie gospodăria părintească mezinului, împărțind celelalte bunuri între frații și surorile sale. Se poate evidenția în acest obicei un fundament diferit de al sistemelor occidentale în care prin regula primogeniturii urmăreau perpetuarea familiei. Având în vedere speranța relativ scăzută de viață, descendenții – în special ultimii născuți – având toate șansele de a rămâne orfani înainte de a reuși să-și creeze un rost, prin această practică părinții se asigură că și mezinul familiei va avea după moartea lor cele necesare traiului. Pe de altă parte, fiind următorul proprietar al gospodăriei, mezinul asigura îngrijirile necesare părinților la bătrânețe. Se poate concluziona că în dreptul român, ca fundament al transmisiunii succesoriale, primează solidaritatea familială.

Pe măsură ce se accentuează procesul de destrămare al sistemului feudal, apare transmisiunea succesorală prin testament, expresie a voinței proprietarului. Într-o primă formă, dreptul de a testa era limitat la cadrul strâmt al familiei, respectându-se regula *gignuntur, non scribuntur heredes* (prin naștere devin moștenitori, nu prin înscrisuri). Nevoia păstrării pământului – cea mai importantă parte a moștenirii – în

limitele comunității familiale, făcea ca transmiterea pentru cauză de moarte să asigure menținerea imobilelor în mâinile urmașilor. De aceea solidaritatea, „în aparență morală, în realitate economică a familiei”²² în această fază, nu permite apariția testamentului în favoarea unui străin de familie.

Cadrul familial al libertății testamentare a fost extins la biserică și la domnul țării, care, în scopul asigurării avutului bisericesc respectiv patrimoniului domnesc, apar ca cei mai mari susținători ai dreptului proprietarului de a dispune de bunurile sale prin actul de voință și în favoarea persoanelor care nu fac parte din aceeași familie. Astfel, într-o primă fază, în lipsă de urmași sau în dorința de a-i exhereda, testatorul dispunea transmiterea dreptului de proprietate bisericii, la moartea sa. Fundamentul religios apare ulterior celui economic în dreptul nostru și este manifestat prin testamente de diverse forme. În paralel cu testamentul în favoarea bisericii, dreptul consuetudinar românesc recunoaște și instituția religioasă numită „partea sufletului”. Cei care își presimțeau sfârșitul, obișnuiau să lase, cu „limbă de moarte” sau „diată”, o parte din avutul lor, fie unei rude, fie unui străin de familie, fie chiar bisericii, pentru a i se asigura cele necesare înmormântării și pomenirii. Biserica însăși veghea la respectarea ultimei voințe a defunctului. Ca mijloc suplimentar de protecție a dispozițiilor testamentare, se întâlnește în cuprinsul actului de ultimă voință, blestemul.²³

În dreptul roman, considerente religioase au făcut ca moștenirea legală să preceadă celei testamentare. Destrămarea vechilor mentalități, a reclamat unele limitări ale libertății de a dispune *mortis causa* – pentru conservarea proprietății familiale. Putem observa că în dreptul român, dezvoltarea libertății testamentare se întemeiază pe aceleași rațiuni, doar că luate în ordine inversă. În dreptul român, succesiunea *ab intestato* a fost cea dintâi practică, pentru a menține bunurile devălmășie în familie. Libertatea de a testa, stimulată de biserică, apare în scopul întreținerii cultului funebru, personal de această dată și nu al familiei.²⁴ Putem realiza prin această comparație importanța pe care contextul social o reprezintă în reglementarea dreptului succesoral.

Izvoarele dreptului român în secolul al XVIII-lea constau atât în legea bizantină sau pravilă, cât și în obiceiul pământului. Pe de o parte, în demersurile românești de codificare se utilizau surse bizantine, iar pe de altă parte s-a aplicat legea cutumiară sau obiceiul pământului, care deși nu a fost vreodată confirmată de domnitor, niciodată codificată, studiată de învățați sau predată ca atare în academiile vremii prezenta tocmai avantajul transmiterii sale orale, într-o societate în care scrisul nu era la îndemâna oricui. Confrunțați cu neajunsurile unor sisteme legale multiple după jumătatea secolului al XVIII-lea, domnii au luat primele măsuri de unificare a acestora și au procedat la o reforma generală a normelor și procedurilor judiciare. În 1814, înaltul magistrat Andronache Donici a elaborat un nou „Manual de drept civil” – o sistematizare a normelor juridice aplicate – întemeiat pe Basilicale și Obiceiul pământului. Usor de utilizat, el s-a bucurat de o largă folosință până în 1685. Din porunca lui Ion Caragea, întemeindu-se pe legea bizantină, pe lucrarea predecesorului acestuia, dar și pe surse occidentale (Codul civil napoleonian din 1804 referitor la

contracte și moșteniri), juriștii de la începutul secolului al XIX-lea și un Sfat de obște convocat în 1818 au elaborat și aprobat celebra lucrare cunoscută sub numele de Legiuirea lui Caragea, în vigoare până la promulgarea noului Cod civil din 1865. În 1817, Scarlat Calimach a promulgat un cod cuprinzător – Codul Calimach – bazat pe izvoarele tradiționale, dar în mare măsură și pe codurile occidentale. Fiind redactat în limba greacă (abia în 1838 a fost tradus în limba română), a avut o mai restrânsă utilizare.

În Transilvania, s-au impus izvoare cu o largă aplicare în perioada stăpânirii habsburgice: hotărârile dietale (dintre care Articuli novellaris dintre anii 1744-1748 și Articuli provisionalis, 1791-1792), și alte legi civile, penale, financiare și comerciale.

Astfel, dreptul român scris²⁵ în care se disting deja puternice influențe romane a precedat adoptarea în bloc a Codului civil francez. În materie de exheredare și rezervă succesoră, Manualul lui Andronache Doinici, folosit în Moldova până la jumătatea secolului XIX recunoaște ca moștenitori rezervatari pe descendenți și părinți, „iar frații numai dacă cei orânduți de testator sunt netrebnici și necinstiți. Testamentul este nul dacă îi omite pe cei chemați după dreptate la moștenire sau îi omite nemotivat. În Legiuirea Caragea, descendenții și ascendenții sunt rezervatari și nu pot fi dezmoșteniți de cotele expres prevăzute, sub sancțiunea ineficacității parțiale a voinței testatorului. Exheredarea poate avea totuși loc pentru anumite motivele stabilite de legiuitor.

Codul civil preluat în 1865 din dreptul francez a suferit până în prezent puține modificări în materia rezervei succesorale, acestea privind în principal drepturile de rezervă ale soțului supraviețuitor. În vechea reglementare, Codul civil acorda soțului supraviețuitor un drept de moștenire, dar el era chemat numai după rudele de gradul XII ale defunctului, potrivit art. 652 C. civ., raportat la art. 676 C. civ., întrucât regula care guverna succesiunea era cea a legăturii de sânge. Recunoașterea dreptului de moștenire în acest mod, deși reprezintă un progres teoretic, are extrem de rare aplicații practice. Prin Legea asupra impozitului progresiv pe succesiuni din 28 iunie 1921 a fost modificat, implicit, art. 676 C. civ., limitându-se la patru gradul până la care rudele defunctului aveau vocație succesoră legală, așa încât soțul supraviețuitor venea la moștenire după rudele de gradul IV ale defunctului. Totodată, prin art. 1279 C. civ. se recunoștea soției supraviețuitoare dreptul de a cere, pentru cursul anului de doliu, fie dobânzile ori fructele dotei sale, fie alimente din succesiunea defunctului. De asemenea, în cursul anului de doliu, locuința și hainele de doliu ale soției supraviețuitoare erau procurate din succesiunea defunctului. Prin excepție, legiuitorul de la 1864, prin art. 684 C. civ., a recunoscut văduvei sărace un drept de moștenire asupra averii soțului. Astfel, în cazul în care la succesiune veneau descendenții, văduva săracă avea un drept de uzufruct asupra a 1/3 din moștenire, dacă venea în concurs cu un singur descendent, sau asupra unei porțiuni virile (o parte egală cu cele atribuite descendenților) din moștenire, dacă venea la moștenire în concurs cu doi sau mai mulți descendenți. „Dreptul de moștenire recunoscut prin

art. 684 C. civ. văduvei sărace în averea soțului său nu este condiționat de o stare de sărăcie absolută care ar lipsi-o de orice mijloace materiale, ci de o stare de sărăcie relativă care nu i-ar permite continuarea traiului în condiții cât mai apropiate de acelea din timpul căsătoriei, stare de sărăcie care tocmai din această cauză urmează să fie examinată în fiecare caz, în raport cu felul de viață al soților, cu starea lor socială și cu averea bărbatului”²⁶. Dacă analizăm condițiile acestui drept de moștenire, asigurarea continuității traiului nu exprima neapărat o recunoaștere a legăturii matrimoniale. Protecția asigurată prin art. 684 îi este destinată exclusiv femeii care în urma morții soțului său își vede substanțial modificat modul de viață, întrucât forța economică a familiei era încă asigurată de bărbat. Un argument în plus poate fi considerat faptul că văduva săracă nu avea drept de rezervă. Prin Legea din 21 decembrie 1916 s-a recunoscut văduvelor de război un drept de moștenire în plină proprietate, care era de o treime în caz de concurs cu un descendent, de o pătrime dacă venea în concurs cu doi sau mai mulți descendenți, de jumătate din succesiune dacă venea în concurs cu ascendenții și colateralii, iar în lipsa rudelor în linie directă de orice grad și a rudelor colaterale ale defunctului până la gradul XII (gradul IV, după adoptarea Legii privind impozitul progresiv pe succesiuni din 28 iulie 1921), soția supraviețuitoare moșteneva întreaga avere. Totodată, legea prevedea că aceste drepturi ale soției nu se puteau exercita decât asupra cotei disponibile, dacă venea în concurs cu moștenitori rezervatari. De asemenea, legea prevedea un drept de abitație în cazul în care succesiunea nu trecea de 10.000 lei și când cuprindea și o casă. De asemenea, văduva de război nu era rezervatară. Prin Legea nr. 609 din 1 iulie 1941 s-a recunoscut văduvelor de război un drept de moștenire în plină proprietate egal cu o parte de copil, dar fără a depăși 1/3 din succesiune, atunci când venea la succesiune în concurs cu descendenții, și de 1/2 din succesiune, dacă vine în concurs cu ascendenții sau colateralii privilegiați. În absența acestor moștenitori, văduva de război moșteneva întreaga avere.

În prezent, în România, drepturile soțului supraviețuitor sunt reglementate de prevederile Legii 319/1944, care îmbunătățește situația acestuia²⁷, conferindu-i în plan juridic un statut mai arogat de cel pe care îl ocupa deja în plan social. Conform reglementărilor actuale, soțului supraviețuitor îi sunt recunoscute trei categorii de drepturi: drepturi de moștenire proprii în concurs cu fiecare clasă de moștenitori, care îi conferă deplina proprietate asupra unei cote-părți din moștenire și sunt calculate în funcție de clasa și gradul moștenitorilor cu care vine în concurs; un drept special de moștenire asupra mobilelor și obiectelor ce aparțin gospodăriei casnice și asupra darurilor de nuntă; dreptul temporar de abitație asupra casei de locuit. Alte particularități specifice moștenirii soțului supraviețuitor se pot observa în materie de rezervă, respectiv la calcularea ei, precum și în situația special reglementată de art. 939 C.civ., când există un copil dintr-o căsătorie precedentă.

Deși ordinea și componența claselor de moștenitori și principiile devoluțiunii succesoriale nu diferă de cea prevăzută de noul sistem francez, acestea operează identic doar în lipsa unui soț supraviețuitor. În dreptul francez, soțul împiedică accesul

ultimelor două clase de moștenitori la succesiune. În privința naturii juridice a dreptului de a moșteni mobilele și obiectele gospodărești, în prezent este adoptată teoria dreptului de moștenire legală cu destinație specială. Dintre efectele acestei teorii, notabilă și favorizabilă soțului supraviețuitor, este separarea acestor bunuri de masa de calcul din care se determină rezerva. Ca o consecință, chiar în situația limită în care soțul predecedat nu are altă avere decât bunurile prevăzute de art. 5, ceilalți moștenitori îndreptățiți nu vor putea opune dreptul lor de rezervă.²⁸ Transferul art. 5 din Legea 319/1944 la art. 988 al Proiectului de cod civil îndreptățește soțul supraviețuitor la mobilierul și obiectele de uz casnic care au fost afectate folosinței comune a soților fără a menționa darurile de nuntă. Legea recunoaște așadar soțului supraviețuitor dreptul de a-și menține pe cât posibil modul de viață, chiar dacă la un nivel mai scăzut decât în dreptul succesoral francez.

Legea nr. 319/1944 recunoaște soțului supraviețuitor un drept de moștenire legală în concurs cu oricare dintre clasele de moștenitori legali și în lipsa rudelor din cele patru clase (art. 1), inclusiv un drept de rezervă succesorală în concurs cu oricare din clasele de moștenitori legali și în lipsa rudelor din cele patru clase (art. 2), un drept de moștenire special asupra mobilelor și obiectelor aparținând gospodăriei casnice și asupra darurilor de nuntă (art. 5) atunci când nu vine în concurs cu descendenții defunctului, precum și un drept temporar de abitație asupra casei de locuit (art. 4). Totodată, prin art. 3 din Legea nr. 319/1944, soțul supraviețuitor este obligat să raporteze donațiile primite de la soțul decedat atunci când vine în concurs cu descendenții acestuia. Cu toate că nu este rudă de sânge cu defunctul calitatea de moștenitor legiuitorul recunoaște prin noile reglementări importanța legăturii derivate din căsătorie.

Criticile aduse sistemului codului civil din 1864, datorate inechitabilității ce se crea față de soțul supraviețuitor, de necesitatea de a se ține seama de afecțiunea existentă între soți, la fel de puternică în principiu ca și cea dintre rudele de sânge, au determinat intervenția legiuitorului din 1944 care a introdus Legea nr. 319, prin care s-au acordat soțului supraviețuitor noi drepturi succesoriale. În ciuda reglementărilor care îmbunătățesc soarta soțului supraviețuitor, legătura de sânge pare a-și păstra importanța în dreptul român, fapt care se poate deduce inclusiv din tehnica de reglementare care fără a institui un sistem în care să fie cuprins soțul supraviețuitor, se multumește să adauge noi reglementări sistemului existent. Având în vedere că este vorba despre legiuitorul din 1944, concluzia trebuie să fie cea a creșterii importanței legăturii matrimoniale.

Cea mai nouă măsură legislativă în dreptul român este Legea de modificare a Codului civil. În Expunerea de motive adoptată la 11 martie 2009 se spune despre normele Codului civil că ele răspund unor nevoi concrete și, în același timp, tind să vină în întâmpinarea dinamicii vieții sociale. Din următorul paragraf aflăm însă că principiile care guvernează raporturile dintre oameni sunt, în esența lor aceleași. Tocmai de aceea, un cod civil oferă, prin excelență, principii de drept constante, în

jurul cărora se structurează orice tip de societate, indiferent de timp și spațiu. Ne plasăm așadar, în mod oficial, în spațiul caragialianesc. Progresul sesizabil înregistrat de Codul civil²⁹ în materia rezervei succesoriale, se situează mai degrabă în plan teoretic.

În primul rând, raportat la cele două tipuri de moștenire, se poate observa o opțiune mai clar exprimată în art. 955, alin. 1, care prevede că *“patrimoniul defunctului se transmite prin moștenire legală, în măsura în care cel care lasă moștenirea nu a dispus altfel prin testament”*. Subsidiaritatea moștenirii legale față de moștenirea testamentară dobândește astfel consacrare legală expresă. Cu toate că această modificare este una binevenită, valoarea sa rămâne una de ordin formal.

Un al doilea element de noutate ar fi definiția dată rezervei. Conform art. 1.086 *„rezerva succesorală este partea din bunurile moștenirii la care moștenitorii rezervatari au dreptul, în virtutea legii, chiar împotriva voinței defunctului, manifestată prin liberalități ori dezmoșteniri”*. Așadar, rezerva dobândește caracter de *pars bonorum*. Art. 1.102 alin. 2 prevede că *„legatarul chemat la moștenire și ca moștenitor legal își va putea exercita opțiunea în oricare dintre aceste calități”*. Se poate nota așadar o delimitare între drepturile dobândite în temeiul rezervei succesoriale și dreptul de moștenire și o tendință înspre modificarea regimului rezervei. Pentru o reală actualizare a instituției ar fi însă de o modificare cu mai multe implicații practice.

VI. SISTEMELE DE COMMON LAW. EVOLUȚIE ISTORICĂ. Primele forme ale devoluțiunii succesoriale în sistemele de drept anglo-saxon pornesc de la regula primului născut, în linie masculină. Fiul cel mare devenea la moartea tatălui proprietarul terenurilor lăsate de acesta. Este prefeată inegalitatea în fața cotelor egale de moștenire, întrucât ea presupune o șansă în plus ca unul din descendenți să mențină, prin averea strânsă, linia familiei pentru un timp cât mai îndelungat. Regula primogeniturii nu își are izvorul în dreptul cutumiar anglo-saxon ci este atribuită cuceritorilor nordici. Până la sfârșitul domniei lui Henry II, regula se aplica doar militarilor, urmând a fi extinsă ulterior tuturor proprietarilor. Până în perioada domniei lui Edward I (1272 - 1307), dacă primul născut era predecedat, însă lăsase cel puțin un descendent în linie masculină, acesta avea să culeagă moștenirea bunicului său, înlăturându-și unchi, frați mai mici ai tatălui său.

Instanțele de common law, întemeindu-se pe regula *solus Deus heredem facere potest, non homo* (doar Dumnezeu, nu omul, poate institui un moștenitor) nu recunosc libertatea de a testa. Pentru a ocoli această cutumă, părintele apela la înstrăinarea bunurilor sale din timpul vieții și se supunea la toate dificultățile practice care urmau vânzării. În paralel, celelalte bunuri cădeau în competența instanțelor ecleziastice, care recunoșteau și încurajau întocmirea testamentelor. Instanțele bisericești aplicau *legitima* romană fără a deosebi între descendenții după criterii de sex sau vârstă.

Regula primului fiu, deși în general nepopulară, este menținută până în secolul XIV. În această perioadă se dezvoltă în practică o nouă instituție similară uzufructului. Aceasta permitea practic testatorului să lipsească pe primul său fiu de

moștenirea sa printr-o dispoziție care transmitea unui terț „ uzufructul ” imobilelor moștenirii. Cu toate că dreptul anglo-saxon nu cunoștea acest drept, instanțele puteau să-i recunoască efectele. Până la începutul secolului XVI cea mai mare parte a teritoriilor engleze erau deținute astfel. Transmisiunea succesorală a „ uzufructului ” eluda în același timp regula primului născut și taxele feudale.³⁰ În 1536, Henry al VIII-lea, lipsit de o considerabilă sursă de venit, exercită presiuni asupra Parlamentului, care emite o lege – *The Statute of Uses* – prin efectele căreia se revine la situația anterioară: Regele primește taxele iar primul născut dobândește deplina proprietate a imobilelor. Nemulțumiți de restrângerea libertății testamentare atât de ingenios câștigată, marii proprietari de terenuri exercită la rândul lor presiuni asupra Parlamentului, astfel încât, în 1540 este adoptat *The Statute of Wills*, act normativ prin care se recunoaște dreptul proprietarului de a dispune liber asupra imobilelor pentru cauză de moarte, cu excepția unei treimi din terenuri urmașilor defunctului. În 1660, prin modificarea acestui Statutului, testatorul dobândește libertate deplină.

În ceea ce privește devoluțiunea succesorală a mobilelor, limita impusă de *legitima* de origine romană cade în desuetudine. Până la finalul secolului XVII, fără a fi recunoscută prin act normativ, libertatea testamentară în ceea ce privește bunurile mobile devine absolută. S-a argumentat că un rol determinant în lupta proprietarilor de terenuri pentru libertatea testamentară absolută a fost jucat atât de dorința de a asigura bunăstarea tuturor descendenților cât și de a putea înlătura pe primul născut de la moștenire.³¹ Și în dreptul anglo-saxon se poate identifica într-o primă fază importanța familiei, care trebuia să supraviețuiască prin fiul cel mai mare, chiar cu sacrificiul celorlalți copii. Ulterior crește importanța individului care poate dispune de proprietate independent de orice considerente familiale.

Libertatea testamentară absolută este respectată și în coloniile Britanice din America, iar până în anul 1800, acestea abrogă regula primului născut și pentru moștenirea legală, incompatibilă cu forma republicană de guvernământ.

REGLEMENTARE ACTUALĂ. În Anglia, Țara Galilor, Noua Zeelandă, Australia și unele regiuni ale Canadei funcționează, în domeniul succesoral, așa-numitul sistem al „întreținerii familiale”. Acest sistem menține libertatea absolută a testatorului de a dispune de bunurile sale pentru cauză de moarte, însă acordă instanțelor judecătorești autoritatea de a proteja membrii familiei, censurând efectele unui testament care nu conține „dispoziții financiare rezonabile”, prin instituirea de astfel de dispoziții. Familia dobândește în contextul englez noi dimensiuni întrucât cuprinde soțul supraviețuitor, descendenții, partenerul cu care defunctul trăia, fostul soț care nu s-a recăsătorit, „copilul familiei” (*child of the family*), crescut de către defunct, fără a exista vreo legătură de rudenie, și orice persoană care la momentul morții depindea financiar de *de cuius*. Prin stabilirea persoanelor care au dreptul la parte din moștenirea defunctului, sistemul englez de transmisiune succesorală se bazează pe legătura emoțională, afectivă, dedusă din coabitare.

În Australia, pentru soluționarea cererii, instanța trebuie să țină seama de contribuția solicitantului la achiziționarea, conservarea sau îmbunătățirea proprietății defunctului; de caracterul și comportamentul solicitantului înainte și după moartea testatorului; precum și de circumstanțe existente înainte și după moartea lui *de cujus*. În cele din urmă, curtea poate analiza orice alt aspect i se aduce în atenție și considerat a fi relevant. Dreptul de a fi chemat la moștenire ține așadar, în sistemul de *common law*, de rolul, afectiv sau economic, pe care o persoană îl joacă efectiv în viața testatorului, fără a prezenta importanță covârșitoare relațiile de rudenie. Astfel, în lipsa testamentului, regulile de moștenire legală vor atribui bunurile defunctului rudelor sale apropiate, în considerarea afecțiunii prezumate care le leagă de defunct, iar în prezența unui act de ultimă voință, testatorul poate răsturna această prezumție și odată cu ea sarcina probei. Moștenitorul prezumtiv (calitate necesară la contestarea testamentului) este în sistemul anglo-saxon cel care trebuie să facă dovada nedreptății căreia i-a căzut victimă.

Prin comparație cu aceste reglementări, nu putem să nu observăm folosirea improprie a noțiunii de „prezumție de afecțiune” în dreptul nostru. În cazul în care testatorul instituie un legatar universal, contrazicând direct această prezumție, va fi suficient ca rezervatarul să accepte moștenirea pentru a reduce efectele voinței defunctului. Considerăm că în aceste condiții este vorba mai curând de o „obligatie de afecțiune”. Ca un dezavantaj al sistemului anglo-saxon se prezintă faptul că judecătorul devine un „testator surogat”, ajustând voința testatorului real la situația familială. Rolul extrem de important al instanței în devoluțiunea succesorală presupune o perspectivă aproape vizionară, greu de format pe durata unui proces.

Ca și cum nu ar fi suficientă dificultatea analizei într-un timp relativ scurt a motivelor adunate pe parcursul unei vieți de către testator, practica judiciară din diferite state supuse sistemului succesoral bazat pe întreținerea familială acordă în unele cazuri drepturi asupra moștenirii chiar și unor succesori al căror comportament condamnat în relație cu defunctul este de notorietate.³² Independent de calificarea acestor practici, ele denotă un transfer de putere în ceea ce privește anumite succesiuni, de la testator către instanța care deține informații limitate cu privire la faptele relevante care au dus la decizia dezmoștenirii uneia dintre rudele apropiate. Totuși nu se poate ignora libertatea testatorului de a alege persoanele pe care dorește să le răsplătească sau sancționeze prin legat.

În sistemul normativ american, condițiile economice, viața politică și modul de relaționare socială reflectă desprinderea de instituția familiei, care conferă individului o identitate de grup, prin recompensarea efortului și succesului personal.³³ Individualizarea dreptului de proprietate merge până la instituirea unui regim matrimonial separatist. Regula, în lipsă de dispoziții contrare prevede că bunurile, deși obținute în timpul căsătoriei, aparțin individului care deține titlul. Acest regim corespunde climatului social al republicii americane din secolul XIX. Prin expansiunea către vest averea individului înregistrează o creștere substanțială. Femeile devin tot

mai independente din punct de vedere financiar determinând și o creștere a numărului divorțurilor. În aceste condiții, individului trebuia să-i fie protejat dreptul de proprietate asupra averii sale atât în timpul căsătoriei, cât și după moarte.

În Statele Unite, regula în ceea ce privește dreptul succesoral este libertatea absolută. Părintele poate dezmoșteni un descendent, chiar minor, pentru orice motiv sau chiar fără a avea unul. În anumite jurisdicții se impune condiția ca exheredarea să fie expres prevăzută în actul de ultimă voință a testatorului. Copilul născut sau adoptat ulterior elaborării testamentului, sau un alt descendent care nu este menționat de defunct va putea solicita în instanță o parte din moștenire, fără a avea însă vreun drept de rezervă. Libertatea testamentară absolută nu exclude dreptul moștenitorului prezumtiv de a contesta testamentul după momentul deschiderii succesiunii. Scopul contestării actelor de ultimă voință este mult restrâns față de contestarea de proveniență engleză, constituind mai mult un mijloc de protecție al libertății voinței exprimate de defunct decât un mijloc de protecție al rudelor sale. Rațiunile și mijloacele juridice puse la dispoziție de sistemul nord-american includ doctrina elaborată pe marginea *undue influence* (instituție similară prezumției de captație și sugestie și insanității de spirit din dreptul român), fraudă, violența și execuția neregulile întâlnite în execuția testamentară.

Unii autori susțin că istoria *querellei* se repetă întocmai prin mijlocul noii instituții, *undue influence*, acordând judecătorilor puterea de a lipsi de efecte dispozițiile testamentare în măsura în care tind să încalce drepturile „naturale” ale moștenitorilor.³⁴ O opinie contrară susține că prin contestarea testamentelor întocmite în condițiile *undue influence* se evidențiază încă o dată respectul profund pe care concepția liberală îl poartă liberului arbitru.³⁵ Efectul contestării dispozițiilor testamentare pe motivul alterării voinței testatorului nu trebuie exagerat întrucât cazurile în care moștenitorii prezumtivi utilizează acest mijloc juridic sunt extrem de rare. Pe de altă parte testatorul își poate proteja dispozițiile *mortis causa* preconstituind probe ale capacității sale în scopul utilizării acestora într-un eventual proces sau prin includerea unei clauze de necontestare în cadrul testamentului.

FUNDAMENTELE LIBERTĂȚII TESTAMENTARE ABSOLUTE. Un prim fundament al libertății testamentare s-a identificat în dreptul natural. John Locke și Hugo Grotius susțin faptul că testatorii, fiind cei care au agonisit averea, au un *drept natural* să determine liber soarta ei la moarte. Raportat la această susținere se poate observa foarte ușor cum diferențele de ordin istoric, social, economic determină diferențe esențiale de concepție. „Natural” în sistemele de drept civil este dreptul rudelor de a fi chemate, una la moștenirea celeilalte.

O altă părere susține că libertatea absolută de a testa se fundamentează pe *rațiuni de ordin economic*. Pentru testator, dreptul de a decide cum va fi folosită proprietatea după moartea sa reprezintă un factor care sustine și susține motivarea de a acumula bunuri – la începutul vieții acumulează pentru a-și asigura cele necesare traiului, însă la finalul vieții, pt a lăsa moștenire viitoarelor generații.³⁶ Libertatea

testamentară încurajează inițiativa individuală, investițiile și asigurarea unor fonduri de rezervă.³⁷ Părerea este combătută prin evidențierea faptului că o persoană care dorește să ofere un sprijin viitoarelor generații nu se va opune în mod necesar instituției rezervei succesoriale sau întreținerii familiale. Or, avantajul oferit de reglementarea SUA este tocmai faptul că testatorul își poate lăsa averea moștenitorilor în mod inegal. În această opinie, rațiunea libertății testamentare trebuie căutată în *individualismul american*. Americanii dețin o lungă tradiție în opoziția față de restrângerea libertăților personale. Legea trebuie să respecte acest individualism chiar și cu privire la exheredarea unui moștenitor. În această concepție rămâne de explicat protecția oferită soțului supraviețuitor, în privința căruia exista o limită a dezmoștenirii. Acest lucru se realizează fie prin acordarea unei cote de moștenire soțului supraviețuitor, fie prin stabilirea comunității de bunuri a soților astfel încât jumătate din bunurile familiei să aparțină automat soțului supraviețuitor, în considerarea contribuției sale la acumularea proprietății familiale. În consecință, și acest fundament se dovedește a fi insuficient.³⁸

Un alt element în fundamentarea libertății testametare a fost considerat *capitalul uman*. S-a arătat că natura transmisiunii succesoriale a suferit modificări din sec XIX când averea moștenită consta în ferma sau firma familiei. În secolul XX se investește în educația copiilor, care reprezintă un efort financiar substanțial. Se consideră că prin asigurarea educației, părintele și-a făcut datoria de a acorda o parte din averea sa copilului, care dobândește prin educație și un mijloc de a-și asigura existența, fapt pentru care nu se mai poate plânde dacă este dezmoștenit. Investițiile în capitalul uman devin în această concepție o nouă formă de transmitere a averii. În plus, nu trebuie scăpat din vedere faptul că *speranța de viață* a crescut odată cu dezvoltarea tehnică și noile cuceriri științifice, astfel încât o bună parte din averea părinților se consumă în anii de pensie datorită costurilor pe care le presupune îngrijirea. Într-o perspectivă mai largă s-a arătat că speranța de a moșteni constituie un mijloc prin care se asigură *solidaritatea familială* între generații. Părintele poate răsplăti copilul care i-a asigurat suportul în ultima parte a vieții sale. Importanța acestei funcții a libertății testamentare este în creștere în Statele Unite datorită unor rațiuni demografice. Datorită îmbunătățirilor înregistrate în sistemul medical, perioada de viață a persoanei crește. Pe de altă parte, datorită numărului de nașteri survenit ulterior celui de-al doilea război mondial (fenomen cunoscut ca „baby boom”) procentul persoanelor trecute de 65 de ani va crește dramatic în anii imediat următori. În recunoașterea acestei situații, Organizația Națiunilor Unite a supranumit anul 1999 „Anul vârstnicilor”. Acest segment de populație va avea nevoie de îngrijirea și suportul care este întotdeauna accesibil din punct de vedere financiar. Alternativa oferită de casele de bătrâni nu este preferată de mulți americani, deoarece nu prezintă confortul psihic și social specific cadrului familial.³⁹

Diferența majoră în fundamentarea transmisiunii succesoriale în dreptul anglo-saxon rezidă în cele din urmă în „lipsa tradiției” care să lege transmisiunea succesorală de asigurarea supraviețuirii familiei sau membrilor acesteia cu posibilitatea încurajării – pe acest fond – a unui sistem centrat pe meritocrație și libertate individuală.

VII. SISTEMELE MIXTE. QUÉBEC. Dreptul succesoral din Québec derivă din dreptul cutumiar parizian însă împrumută principiul britanic al libertății testamentare absolute. În 1991 este adoptat un nou Cod civil, intrat în vigoare în 1994, finalizând astfel reforma începută în anul 1955. În urma unei atente analize a libertății testamentare și fundamentelor sale, legiuitorul canadian se ferește a prelua instituția rezervei caracteristică sistemelor de drept civil, însă nu poate fi mulțumit nici de alternativa oferită de sistemul de common law sub forma obligației de întreținere. La începutul secolului XX încep să se facă auzite voci care susțin restrângerea libertății testamentare. Deși dreptul de a stabili soarta bunurilor după moarte este considerat în doctrina majoritară corolarul dreptului de proprietate a oricărei persoane, se ridică semne de întrebare în ceea ce privește moralitatea posibilității unei persoane de a-și dezmoșteni soțul și copii în favoarea unui străin. La moartea testatorului, soțul supraviețuitor se găsea adesea înlăturat de la moștenire. Întrucât această consecință afecta mai ales soțiile supraviețuitoare se consideră necesară instituirea unor instituții care să protejeze văduvele și copiii acestora. Se identifică astfel nevoia unei noi reglementări în domeniul succesoral, care să limiteze ”abuzurile” testatorilor.

O primă problemă s-a ridicat în ceea ce privește alegerea mijlocului juridic potrivit în scopul asigurării protecției familiale. Recomandările Comisia pentru modificarea Codului civil – Civil Code Revision Office acordate în urma efectuării unui studiu temeinic al mijloacelor din dreptul comparat de a restrânge libertatea testamentară se materializează prin prezentarea a două instituții alternative. O opțiune consta în instituirea unei rezerve a soțului supraviețuitor, cu stabilirea cuantumului în funcție de existența sau lipsa descendenților lăsați de testator. Legiuitorul canadian a găsit însă nepotrivită instituția de drept civil, întrucât aceasta oferă dreptul la o parte din moștenire anumitor persoane, fără a lua în seamă circumstanțele economice sau familiale.

A doua variantă era menținerea obligației de întreținere a defunctului în sarcina succesiunii, mai ales în ceea ce privește obligația care beneficiază descendenților sau soțului. Fiind o instituție de *common law* ar fi alterat într-o mai mică măsură reglementările existente în Québec la acea dată, prezentând în același timp și avantajul de a nu se aplica tuturor succesiunilor. Totuși menținerea obligației de întreținere aduce după sine marele dezavantaj de a implica instanțele de judecată în realizarea devoluțiunii succesoriale.

O altă problemă privește identificarea moștenitorilor care sunt într-adevăr îndreptățiți la o asemenea protecție. Majoritatea grupurilor sociale consultate se opun instituirii unei rezerve în beneficiul descendenților, argumentând că aceștia nu au nici un fel de drept asupra proprietății părinților în Québec. De asemenea, copiii pot să apeleze la sprijinul părintelui supraviețuitor, astfel încât necesită un grad de protecție legală redus. Se consideră pe de altă parte firească îndreptățirea soțului supraviețuitor la dobândirea proprietății defunctului la moarte. Patrimoniul dobândit în timpul căsătoriei este recunoscut a fi efectul contribuției ambilor soți. Pornind de la

această premisă, dacă legiuitorul ar fi acordat soțului supraviețuitor un drept asupra moștenirii soțului decedat, ar fi provocat diferențe nejustificate între drepturile soților în situația încetării căsătoriei prin decesul unui soț și cazul desfacerii căsătoriei prin divorț, întrucât, dreptul familiei prevedea în Québec posibilitatea alegerii între diferite regimuri matrimoniale.

În consecință, o cale mult mai justă în soluționarea situației soțului supraviețuitor la încetarea căsătoriei prin deces se prezintă sub forma unui act normativ, introdus în anul 1989, care prevede obligativitatea regimului comunității de bunuri a soților, și menținerea obligației de întreținere și după deces, dacă aceasta profită fostului soț, soțului supraviețuitor și rudelor în linie dreaptă de gradul I, cu condiția a fi solicitată de titularul aflat în nevoie în primele 6 luni imediat următoare decesului.

Se impun două observații. În primul rând, în parcursul individualizării proprietății, se ajunge de la familie la un singur membru al său, la titularul dreptului de proprietate. Acesta este singurul care are putere asupra bunurilor sale – ceilalți pot solicita suportul financiar numai dacă ei înșiși nu dispun de mijloacele necesare traiului. Instanța se pronunță exclusiv asupra stării de nevoie a solicitantului, fără a lua în calcul dimensiunile masei succesoriale. Quantumul pensiei va fi stabilit de asemenea raportat exclusiv la nevoia titularului.

În al doilea rând, stabilind regimul comunității de bunuri a soților, se obține un efect similar rezervei, respectiv limitarea indirectă a libertății testamentare, întrucât masa succesorală va cuprinde doar bunurile rămase după ce soțul supraviețuitor va primi jumătate din bunurile comune. Legiuitorul alege așadar un mijloc de dreptul familiei și consideră că această restricție este suficientă.

LOUISIANA. Louisiana a intrat pentru prima dată în contact cu edictele, ordonanțele și cutumele franceze prin intermediul comercianților între 1712 și 1717. Acestea au rămas în vigoare până în 1731 când teritoriul Louisianei a devenit colonie regală. La presiunile exercitate de coloniști asupra guvernului pentru recunoașterea muncii pe bază de sclavie, se adoptă *Code Noir* – „Codul Negru” – în anul 1724. Alături de cadrul juridic extrem de detaliat privind instituția sclaviei, cu includerea unor prevederi detaliate privind religia, întreținerea, controlul, judecarea, statutul, și modurile de dobândire a acestui statut sau de emancipare, *Code Noir* oferă și o primă lecție de reorganizare și structură normativă.⁴⁰ Acesta este doar unul dintre actele normative franceze care au rămas în vigoare chiar după cesiunea teritoriului în favoarea Spaniei, în 1763. Abia în anul 1769, dispozițiile dreptului francez au fost înlocuite de legile și instituțiile spaniole, care aveau și ele la bază dreptul roman.

În anul 1803, Franța a devenit din nou suveran al teritoriului american, însă doar pentru o scurtă perioadă de timp (20 de zile) înainte ca Louisiana să devină unul dintre Statele Unite ale Americii. La finalul guvernării spaniole, în Louisiana se aplicau unsprezece coduri diferite cu multe prevederi contrare. Datorită confuziei juridice, încep aproape imediat presiuni în sensul adoptării sistemului de common law. Totuși, sistemul de drept civil era deja prea adânc înrădăcinat în societatea din

Louisiana, astfel încât, puterea legislativă a statului desemnează un comitet format din doi specialiști pentru a pregăti o compilație de norme de drept civil în scopul aplicării lor în teritoriul Orleans-ului. Rezultatul acestui demers a fost instituirea unui sistem de drept bazat în marea lui majoritate pe Codul civil francez de la 1804, iar în rest, pe instituțiile spaniole. În 1825 se adoptă Codul civil al Louisianei, elaborat în și mai mare măsură pe baza Codului francez.

Relația strânsă dintre cele două sisteme de drept devine și mai evidentă pe măsură ce Institutul legal din Louisiana se „adoptă” marii doctrinari francezi. În 1959 se finalizează primul proiect prin traducerea în limba engleză a primului *Tratat elementar de drept civil*, al lui Marcel Planiol. Au urmat și *Cursul de drept civil francez* – Charles Aubry – și *Metode de interpretare și sursele dreptului privat pozitiv* – François Geny.

În ceea ce privește dreptul succesoral, în Louisiana se aplică dreptul civil, de origine europeană, cu respectarea instituției rezervei. Reforma din 1995 limitează atribuirea dreptului de rezervă la copiii care nu au împlinit 24 de ani și la cei cu infirmități permanente sau care riscă dobândirea acestui fel de infirmități în viitor datorită unei boli ereditare incurabile.⁴¹ Reforma legislativă prin care rezerva succesorală nu profită descendenților majori și a căror sănătate nu este în pericol a provocat reacții puternic dezaprobatore. S-a susținut că „Rezerva succesorală, instituție testată de-a lungul timpului, rămâne o politică socială actuală, întrucât contribuie la menținerea și întărirea instituției familiei, reamintind părinților de obligațiile sociale ce le incumbă și reunește membrii unei familii de-a lungul vieții și mai departe.”⁴² Un alt autor, referindu-se la abrogarea prevederilor privitoare la rezervă în Louisiana o asociază cu ”slăbirea legăturilor de rudenie, dragoste și prietenie”⁴³

Într-adevăr, legăturile de familie și de rudenie sunt fundamente ale rezervei succesoriale din sistemul francez de drept, însă identificarea acestor legături cu efectul rezervei succesoriale ni se pare eronată. Deși rezerva succesorală nou instituită se fundamentează mai degrabă pe nevoia ridicată de protecție a unor moștenitori decât pe instituția familiei, nu se poate susține că legăturile de familie, sau mai mult, sentimentele de dragoste și prietenie ar fi lezate în lipsa rezervei. Din contră, un testament întocmit de defunct poate să le pună mai bine în valoare, deoarece – nu trebuie să uităm – testamentul poate avea ca efect o simplă modificare a cotelor prevăzute de lege. În ceea ce ne privește, considerăm sistemul din Louisiana ca pe unul inspirat, derivat din experiența directă a ambelor extreme și adaptat vremurilor.

VIII. TENDINȚE ACTUALE. Datorită diferențelor sociale, culturale, economice și religioase, o comparație a sistemelor succesoriale de drept este adesea percepută a avea valoarea unui simplu exercițiu intelectual lipsit însă de finalitate. În ceea ce privește dreptul familiei pe de altă parte, această concepție, în oarecare măsură conservatoare, s-a modificat⁴⁴, după cum se poate vedea analizând rezultatele studiului efectuat de Comisia Europeană a Dreptului Familiei.⁴⁵ Studiile realizate de

Comisii sunt revelatoare și raportat la impactul dezvoltării socio-culturale și socio-economice, care se regăsesc în mai multe state europene. Ținând seama de strânsa legătură dintre modificările evoluției instituției familiei și consecințele acesteia în dreptul succesoral, nu putem nega relevanța deosebită a acestui studiu în domeniul care face obiectul demersului nostru.

În cuprinsul Raportului General pentru cea de-a șasea Conferință europeană de dreptul familiei⁴⁶ privind protecția familiei în domeniul succesoral, se identifică o importantă modificare a modelului succesoral al secolului XIX. Autorul arată că în secolul XIX dreptul succesoral se întemeia pe descendența lineară, în scopul de a menține valorile achiziționate în cadrul familial. Soțul supraviețuitor și copilul din afara căsătoriei, fiind considerați „străini” familiei, nu puteau veni la moștenire. Se subliniază de asemenea că dreptul succesoral era aplicat (și în consecință destinat) familiilor înstărite, respectiv marilor proprietari de terenuri. Premisele acestui model dispar însă odată cu creșterea generală a nivelului de trai și pierderea statutului de valoare principală pe care o aveau imobilele. Noul model se întemeiază pe afecțiune (*logic of affection*) lăsând în urmă cosangvinitatea (*logic of blood*).

În analiza elementelor noului model social sunt menționate mai multe transformări. În primul rând, se constată o contracție a legăturilor de familie, adesea reduse la familia nucleară, cu consecința creșterii solidarității dintre soți și în același timp, o diversificare a tiparelor familiale. Acestea includ fenomenul *căsătoriilor multiple*⁴⁷, *familia reconstituită*⁴⁸, *familia mono-parentală*, familia cu un singur copil sau familia fără copii, parteneriatele. Datorită numărului crescut de divorțuri urmate de noi căsătorii, la moștenire sunt chemați tot mai des rudele vitrege. Căsătoriile nu mai sunt percepute ca o legătură de termen lung, care să înceteze numai la decesul unuia dintre soți. De asemenea, se mai identifică intoleranța față de orice formă de discriminare și acceptarea altor tipuri de uniuni similare căsătoriei. Nu sunt indiferente problemei dezbătute nici creșterea spectaculoasă a speranței de viață tehnicii sau faptul că moștenirea nu mai reprezintă principalul mod de a acumula averea.

Nici în Statele Unite modelul nu a rămas același. În notele premergătoare revizuirii dispozițiilor *Uniform Probate Code* (actul normativ care guvernează transmisiunile succesoriale) operate în anul 1990 s-a arătat că cel mai folosit mijloc de a transfera averea este simulația prin încheierea unui act *inter vivos* care ascunde în realitate acte de ultimă voință. De asemenea, se identifică și în spațiul american diverse forme ale familiei.⁴⁹

În acest context, chiar fără modificări exprese, dreptul succesoral suferă uriașe transformări. Ulterior îmbunătățirii situației soților supraviețuitori, regimul acestora s-a extins și asupra partenerilor de viață. Prin instituirea „parteneriatelor înregistrate” pentru partenerii care locuiesc împreună, sau căsătoriilor între persoane de același sex, s-a lărgit și sfera moștenitorilor, care acum includ și partenerul supraviețuitor, asimilat soțului. Fertilizarea *in vitro* – o nouă posibilitate medicală – ridică problema paternității defunctului. Subzistă legătura de rudenie în cazul în care copilul a fost

nu doar născut, ci și conceput, după momentul morții părintelui? În unele state copii concepuți și născuți în mod artificial au dreptul de a veni la moștenirea legală a tatălui.⁵⁰

Longevitatea are de asemenea efecte asupra devoluțiunii succesoriale. Datorită prelungirii vieții unei persoane, moștenitorii acestora nu vor fi tocmai tineri la momentul în care se deschide succesiunea, și vor fi acumulat deja avere prin mijloace proprii.⁵¹

Același Raport face o analiză a tipurilor de „protecție obligatorie” față de anumiți membrii ai familiei⁵² existente în sistemele europene de drept succesoral. Cea mai comună tehnică prin care se asigură această protecție este rezerva. Într-o formă sau alta, sub o denumire sau alta (*legitieme portie*, *Pflichtteil*, *voorbewonden deel*, *réserve*, *legitima*, etc.) rezerva poate fi   nt  lnit      toate statele care aplică sistemul de drept civil.

IX. CONCLUZIE. Libertatea testamentară constituie un principiu atât în sistemele de drept civil c  t   i în cele de common law. Restric  iile sale – dintre care rezerva ocupă cel mai important loc – av  nd caracter de excep  ie, trebuie să fie direct propor  ionale cu cauza care le determină. Analiza acestei cauze nu este însă posibil de realizat fără a lua în considerare contextul în care diferite elemente au influen  at modul de reglementare al succesiunii testamentare.

Pentru a   n  lege mai bine mecanismele care au dus la existen  a unor prevederi diametral opuse am considerat necesar să urmărim evolu  ia succesiunii testamentare atât în parcursul său istoric, c  t   i din perspectiva dreptului comparat.

Am observat pe de o parte, cum, pornind de la acelea  i izvoare romane   i respect  nd același principiu al libert  ii de a dispune, contextele istorice   i sociale au contribuit la dezvoltarea a două sisteme opuse, unul bazat pe tradi  ie   i solidaritate familială, altul pe meritul   i libertatea personală.

Pe de altă parte, urmărind parcursul c  torva sisteme de drept, am încercat să scoatem în eviden     tocmai cauzele care au determinat instituirea sau destituirea rezervei succesoriale. Marea majoritate a acestora se regăsesc în evolu  ia dreptului roman. Fundamentul religios, ca expresie a raportării omului la moarte, afectează profund normele oricărei societ  i primitive. Consecin     a naturii nemuritoare a familiei, bunurile trebuiau păstrate într-un cadru care să permită oficierea cultului funebru al antecesorilor. Fundamentul economic a determinat gruparea oamenilor pentru asigurarea supravie  uirii, pentru satisfacerea nevoilor de hrană, odihnă, adăpost, etc. Bunurile agonisite în timpul vieții se cuveneau fără îndoială grupului. Modificarea condi  iilor sociale transformă dimensiunile grupului de la cele ale unei gin  i, a unei familii patriarhale (cre  terea for  ei economice a bărbatului) sau este o mică familie formată din cei doi soți (revolu  ia industrială), nu afectează   ndrept  iirea celor ce contribuie la formarea patrimoniului să se   i bucure de el. Interesant este că în același scop al supravie  uirii familiei sunt reglementate în diferite momente   i contexte istorice atât rezerva c  t   i libertatea testamentară absolută.

Un alt fundament este cel care leagă oamenii între ei la un nivel fizic – legătura de sânge. Dacă importanța familiei, determinată în continuare și de considerente religioase reușește să se mențină, definirea noțiunii suferă modificări. Pe măsură ce omul ajunge la satisfacerea nevoilor sale de bază, fiziologice, iar coeziunea grupului de muncă se erodează, rudenia de sânge constituie o legătură indiferentă la această schimbare, și pare mai firească. Din legătura de sânge derivă regula primogeniturii, care provoacă reacția revoluționară ce duce înspre libertatea testamentară absolută.

În prezent se vorbește despre „afecțiunea prezumată” a testatorului, care primește din nou în cercul moștenitorilor pe soțul supraviețuitor. Deși nu poate invoca o legătură de sânge, soțul este cel cu care defunctul a ales să-și petreacă viața și față de care nutrește așa-numita afecțiune. Acest fundament nu redefineste noțiunea de familie, întrucât soțul nu este chemat la moștenire în considerarea legăturii de rudenie, ci recunoaște legătura care transcede nivelul fizic, manifestându-se în plan emoțional. Această recunoaștere este la rândul său sprijinită de factori sociali, economici, etc, pentru că odată cu industrializarea și migrația la oraș a familiilor restrânse, prilejuind o anumită izolare față de rudele de sânge și apariția unei legături noi de solidaritate între soți.

Evoluția proprietății a jucat de asemenea un rol extrem de important în reglementarea transmisiunii succesoriale, aceasta din urmă fiind derivată tocmai din caracterele dreptului de proprietate. Analizând evoluția fundamentelor transmisiunii succesoriale în strânsă legătură cu nevoile cărora aceste fundamente le răspund și gradul de civilizare a societății nu ne putem opri din încercarea de a identifica stadiul în care se află acum societatea în care trăim.

Pe de o parte, se pare că legăturile dintre oameni au trecut de la nivelul elementar de asigurarea supraviețuirii, la un nivel fizic, sigur și confortabil – al rudeniei de sânge, ca apoi legăturile să dobândească o natură emoțională. Ne întrebăm dacă nu cumva pasul firesc pentru viitor ar fi recunoașterea importanței legăturii intelectuale născute între indivizi; comunitatea de interese care nu se mai rezumă la satisfacerea nevoilor de bază.

Pe de altă parte, societatea în care trăim, prin facilitatea și libertatea circulației indivizilor dar și libertatea pieții, prin accesul la o cantitate de informații inimaginabilă pentru cei care au trăit cu câteva secole înaintea noastră, principiul nediscriminării, oferă individului o lume infinit mai largă decât cea în care era prins în alte vremuri; posibilități nelimitate în stabilirea unor legături care să fie în realitate mult mai personale decât cele de sânge.

Aceste legături de natură intelectuală născute departe de gospodăria părintească instituite ca fundamente ale transmisiunii de natură succesorală, presupun libertatea absolută. În mod cert, extremele sunt periculoase, și, din experiența dreptului american, pe cât de ușor de provocat abuzuri, pe atât de greu de gestionat. Cu toate acestea, pe măsură ce ne îndreptăm înspre un nou plan, ar fi bine să fim însoțiți și de instituțiile juridice.

BIBLIOGRAFIE

- Ion ROSETTI-BĂLĂNESCU, Alexandru BĂICOIANU, HAMANGIU, RĂDESCU – *Drept civil român vol. III Regimuri matrimoniale. Succesiuni. Donațiuni. Testamente* – ed. Socec, București, 1948.
- Vladimir HANGA – *Drept roman* – ediția a VIII-a, ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 1999
- Mihail ELIESCU – *Moștenirea și devoluțiunea sa în dreptul Republicii Socialiste România* – ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966.
- Valeriu STOICA – *Drept civil. Drepturile reale principale* – ed. Humanitas, București, 2004
- Mircea Dan BOCȘAN – *Testamentul. Evoluția succesiunii testamentare în dreptul roman* – Lumina Lex, București, 2000.
- Dan Chirică – *Drept civil. Succesiuni și testamente* – ed. Rosetti, București, 2003
- Ionuț POPA - *Rezerva succesorala* – RRDP, nr. 5/2008, p. 104 și urm.
- Philippe MALAURIE, Laurent AYNÈS – *Les successions. Les libéralités* – ed. Defrénois, Paris, 2004.
- Michel GRIMALDI – *Droit civil. Successions* – ed. Litec, Paris, 2001.
- Joshua TATE – *Caregiving and the Case for Testamentary Freedom* – Universitatea din Davis, California, vol. 42:129, 2008;
- Christine Morin – *Balancing Interests and Setting Priorities in Family Matters: The Model Advocated by the Law of Succession in Québec* – Oral presentation.
- Jens Beckert – *Inherited Wealth* – Princeton University Press, 2007;
- Susanna L. Blumentahl – *The Deviance of the Will: Policing the Bounds of Testamentary Freedom in Nineteenth-century America* – Harvard Law Review, vol. 119: 959, 2006
- Lee-ford Tritt – *Liberating Estates Law from the Constraints of Copyright* – Rutgers Law Journal, vol 38:109.
- Martin Schöpfli – *Economic Aspects of the Right to a Compulsory Portion in the (French and German) Law of Succession* - German Working Papers in Law and Economics, vol. 2006, paper 34.
- Ray D. MADOFF – *Unmasking Undue Influence* – Boston College Law School Faculty Papers, Minnesota Law Review, vol. 81:571
- Vincent D. Rougeau, *No Bonds But Those Freely Chosen: An Obituary for the Principle of Forced Heirship in American Law*
- Katherine Shaw Spaht – *Forced Heirship Changes: The Regrettable "Revolution" Completed* – Los Angeles Law Review, nr. 57, 1996.
- Marc L. Roark – *Opening the Barbarians' Gate or Watching the Barbarians From the Coliseum: A Requiem on the Nomos of the Louisiana Civil Law* – disponibil pe site-ul http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=923829.
- Joseph W. McKnight – *Spanish Legitim in the United States: Its Survival and Decline* – American Journal of Comparative Law, 1996
- Paula Monopoli – *"Deadbeat Dads": Should Support and Inheritance Be Linked?*
- Vernon Valentine Palmer - *Historical notes on the First Codes and Institutions in French Louisiana*

- Ronald J. SCALISE Jr. – *Undue influence and the law of the wills: a comparative analysis* – Duke Journal of Comparative & International Law, vol 19:41.
- Hilary HIRAM – *New Developments in UK Succession Law* – Report to the XVIIth International Congress of Comparative Law, July 2006 Electronic Journal of Comparative Law 2006.
- Sjeff van ERP – *New Developments in Succession Law* – Electronic Journal of Comparative Law 2007

* **DIANA BERE**, masterand, Facultatea de Drept, UBB CLuj-Napoca; diana.bere@yahoo.com

- ¹ Pentru detalii, Valeriu STOICA – *Drept civil. Drepturile reale principale* – ed. Humanitas, București, 2004, p. 215 și urm.
- ² Mihail ELIESCU – *Moștenirea și devoluțiunea sa în dreptul Republicii Socialiste România* – ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966, p. 26.
- ³ Valeriu Stoica – *Drept civil. Drepturile reale principale* – ed. Humanitas, București, 2004, p. 45 și urm.
- ⁴ Caracteristici ale patrimoniului deduse din calitatea sa de atribut al personalității. Pentru detalii, Valeriu Stoica – *Drept civil. Drepturile reale principale* – ed. Humanitas, București, 2004, p. 47 și urm.
- ⁵ Vladimir HANGA – *Drept roman* – ediția a VIII-a, ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 1999, p. 224.
- ⁶ Mihail ELIESCU – *Moștenirea și devoluțiunea sa în dreptul Republicii Socialiste România* – ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966, p. 29;
- ⁷ Valeriu STOICA – *Drept civil. Drepturile reale principale* – ed. Humanitas, București, 2004, p. 219;
- ⁸ Valeriu STOICA – *Drept civil. Drepturile reale principale* – ed. Humanitas, București, 2004, p. 220.
- ⁹ Jens Beckert – *Inherited Wealth* – Princeton University Press, 2007
- ¹⁰ M. Cantacuzino, n. 364, p.215
- ¹¹ Ion ROSETTI-BĂLĂNESCU, Alexandru BĂICOIANU, HAMANGIU, RĂDESCU – *Drept civil român vol. III Regimuri matrimoniale. Succesiuni. Donațiuni. Testamente* – ed. Socec, București, 1948, p. 223
- ¹² Mircea Dan BOCȘAN – *Testamentul – Evoluția succesiunii testamentare în dreptul român* – ed. Lumina Lex, București, 2000.
- ¹³ Mihail ELIESCU – *Moștenirea și devoluțiunea sa în dreptul Republicii Socialiste România* – ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966, p. 22;
- ¹⁴ Vladimir HANGA – *Drept roman* – ediția a VIII-a, ed. Argonaut, Cluj-Napoca, 1999, p. 228.
- ¹⁵ Mihail ELIESCU – *Moștenirea și devoluțiunea sa în dreptul Republicii Socialiste România* – ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966, p. 320.
- ¹⁶ Vladimir HANGA – *op. cit.* – p. 239.
- ¹⁷ *Idem.* – p. 240.
- ¹⁸ V. HANGA – *op. cit.*, p. 240-241.

- ¹⁹ Michel GRIMALDI – *Droit civil. Successions* – ed. Litec, Paris, 2001, p. 276 și urm.
- ²⁰ Philippe MALAURIE, Laurent AYNÈS – *Les successions. Les libéralités* – ed. Defrénois, Paris, 2004, p. 305.
- ²¹ Art. 763, alin. 3, C. civ. Fr.
- ²² Mihail ELIESCU - *Moștenirea și devoluțiunea sa în dreptul Republicii Socialiste România* – ed. Academiei Republicii Socialiste România, București, 1966, p. 32.
- ²³ V. FOTINO -
- ²⁴ Mircea Dan BOCȘAN – *Testamentul. Evoluția succesiunii testamentare în dreptul roman* – Lumina Lex, București, 2000, p. 131.
- ²⁵ Pentru detalii – *idem*. p. 135-146.
- ²⁶ I.C.C., decizia civilă nr. 2515/1937, în *F. Mihăilescu, S.C. Popescu*, Jurisprudența Înaltei Curți de Casație Secțiunea I-a și a Secțiunilor Unite în materie civilă pe anii 1934-1943, Întreprinderile Grafice „Eminescu” S.A., București, 1944, p. 452
- ²⁷ Pentru detalii – Dan Chirică – *Drept civil. Succesiuni și testamente* – Editura Rosetti, București, 2003, p. 94.
- ²⁸ Această teorie vine să modifice concepția în care dreptul prevăzut la art. 5 nu este altceva decât un legat prezumat, care se supune în consecință regimului legatelor, neputând încălca drepturile moștenitorilor rezervatari. Pentru detalii, a se consulta Francisc Deak – *Tratat de drept succesor* – Ediția a II-a, Universul Juridic, București, 2002, p. 130 și urm.
- ²⁹ Legea privind Codul civil, publicată în M. Of., Nr. 511/24.07.2009, partea I.
- ³⁰ Joshua TATE – *Caregiving and the Case for Testamentary Freedom* – Universitatea din Davis, California, vol. 42:129, 2008, p. 152.
- ³¹ *idem*, p. 154;
- ³² Cauza *Wheatley v. Wheatley* – Fiul a fost exheredat în favoarea fiicei datorită ”abuzului fizic și vocal nerespectuos” comis atât împotriva părintelui cât și împotriva surorii sale. Întâlna apreciază că nu se justifică înlăturarea fiului de la moștenire ca mijloc de sancțiune a comportamentului său perceput ca fiind neadecvat. În emiterea deciziei, curtea reține și starea precară a sănătății reclamantului dezmoștenit, care reprezintă și cauza modului său de viață și a atenuării gravității circumstanțelor.
- ³³ Vincent D. Rougeau, *No Bonds But Those Freely Chosen: An Obituary for the Principle of Forced Heirship in American Law*, p. 73.
- ³⁴ Ray D. MADOFF – *Unmasking Undue Influence* – Boston College Law School Faculty Papers, Minnesota Law Review, vol. 81:571, 1997.
- ³⁵ Susanna L. Blumentahl – *The Deviance of the Will: Policing the Bounds of Testamentary Freedom in Nineteenth-century America* – Harvard Law Review, vol. 119: 959, 2006
- ³⁶ Pentru detalii - J. Tate – *Caregiving and the Case for Testamentary Freedom* – Universitatea din Davis, California, vol. 42:129, 2008, p. 158.
- ³⁷ Lee-ford Tritt – *Liberating Estates Law from the Constraints of Copyright* – Rutgers Law Journal, vol 38:109.
- ³⁸ Joshua TATE – *Caregiving and the Case for Testamentary Freedom* – Universitatea din Davis, California, vol. 42:129, 2008
- ³⁹ James A. THORSON – *Aging in a changing Society* – 2000, p. 261.

- ⁴⁰ Marc L. Roark – *Opening the Barbarians' Gate or Watching the Barbarians From the Coliseum: A Requiem on the Nomos of the Louisiana Civil Law* - disponibil pe site-ul: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=923829
- ⁴¹ Joshua TATE – *Caregiving and the Case for Testamentary Freedom* – Universitatea din Davis, California, vol. 42:129, 2008;
- ⁴² Katherine Shaw Spaht – *Forced Heirship Changes: The Regrettable "Revolution" Completed* – Los Angeles Law Review, 1996, p. 57-58.
- ⁴³ Joshua TATE – *op. cit.*;
- ⁴⁴ Sjef van ERP – *New Developments in Succession Law* – Electronic Journal of Comparative Law 2007, p. 2.
- ⁴⁵ The European Commission of Family Law sau Comisia europeană pentru dreptul familiei a luat ființă la 1 septembrie 2001 având ca obiectiv principal elaborarea unui studiu inovator, teoretic dar și practic, pe marginea ideii de armonizare a normelor referitoare la dreptul familiei în Europa. Principalul beneficiu obținut prin înființarea acestei Comisii este stabilirea unor principii de drept european al familiei considerate a fi cele mai potrivite în demersul de armonizare al dreptului familiei în spațiul european. Pentru mai multe detalii – <http://www2.law.uu.nl/priv/cefl/>.
- ⁴⁶ Maria PUELINCKX-COENE - *Possible follow-up to the Conference by the Committee of experts on family law* – Utrecht Law Review, Volume 1, Issue 2 (December) 2005, p. 51-75 – se poate consulta pe pagina: http://www.coe.int/t/e/legal_affairs/legal_co-operation/family_law_and_children%27s_rights/conferences/proceedings%20confam20023.pdf.
- ⁴⁷ Sintagma *multiple marriage society* se referă la tipul de societate în care individul încheie mai multe căsătorii succesive.
- ⁴⁸ Familia cu copii proprii, în care cel puțin unul dintre soți are un copil dintr-o căsătorie anterioară.
- ⁴⁹ Notele pregătitoare ale modificărilor aduse dispozițiilor *Uniform Probate Code* (actul normativ care guvernează transmisiunile succesoriale) operate în anul 1990.
- ⁵⁰ Raportul Național al Statelor Unite ale Americii, p. 108; Raportul Național al Greciei, p. 44 – („Rapoartele Naționale” au fost prezentate la Congresul Internațional de Drept Comparat, ediția a XVI-a și a XVII-a, de la Brisbane respectiv Utrecht - și publicate în *The Electronic Journal of Comparative Law*).
- ⁵¹ Factor evidențiat în Raportul Francez prezentat la cea de-a șasea Conferință Europeană de Dreptul Familiei, p. 1 și 2.
- ⁵² Maria PUELINCKX-COENE – *op. cit.*, II, B.